

DIN RAPORTURILE INTELECTUALITĂȚII UNIVERSITARE CLUJENE INTERBELICE CU ELITA ACADEMICĂ ITALIANĂ: EMIL PANAITESCU ÎN CORESPONDENȚĂ CU GIUSEPPE LUGLI

Veronica Turcuș*

Abstract: *Romanian School at Rome had a decisive role in the forming of „humanistic” Romanian elite from the interwar period and its contribution to the thoroughness of the scientific preparation of Romanian academics from the second half of the Twentieth century is indisputable. Between University from Cluj and Romanian School at Rome has been established a mutual rapport. The directors of the institution from 1928 to 1940, George G. Mateescu and Emil Panaitescu, and also the vicedirector of the Accademia di Romania from 1941 to 1947, Sever Pop, or its secretary, from 1934 to 1936 and 1938 to 1946, Virgil Vătășianu, are originating among the experts of University from Cluj. Emil Panaitescu, professor of ancient history at the Faculty of Philosophy and Letters from Cluj, ex-member of Romanian School at Rome, has been supported by the scientific councilor of our Institute from Rome, the archeologist Giuseppe Lugli. The correspondence between the two academics covers more than three decades (1927-58) and presents information, for the most part ineditis, referring to the sustaining offered to professor Panaitescu by G. Lugli in 1927, occasioned by the election of the new director of Romanian School Rome, after the death of its founder, professor Vasile Pârvan. The mailing offers many information about the prospects of the project which considers the reproduction in cement of the Traian’s Column and its exposing in Bucharest, project conducted by Emil Panaitescu during the Second World War. It relieved the role played by professor Lugli at the end of 50’s in the negotiations between Romania and Italy for the repatriating the artifacts and the reproductions of the Column, copies kept in the deposits of the Italian museums and in Lateran. The letters reproduced in Appendix bring new elements regarding to the last years of Professor Panaitescu, lived in exile at Rome, offering in the same time ineditis details for a family biography.*

Keywords: elites, school, Academy, Rome, Traian’s Column, correspondence, Romanian exile

Influența exercitată de marile culturi ale Europei asupra elitei intelectuale românești în perioada interbelică a dobândit o nouă consistență în contextul precizării structurilor instituționale care au facilitat astfel de legături și contaminări. Procesul instituționalizării acestor raporturi în anii dintre cele două războaie mondiale a reprezentat o etapă firească și o continuare a evoluției culturii române moderne, care și-a organizat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea organismele instituționale fundamentale, universitare și academice. Fenomenul instituționalizării relațiilor culturale este perceptibil în primul rând la nivelul legăturilor Academiei Române și ale universităților noastre cu

* Cercetător științific II, Institutul de Istorie „George Barițiu”, Cluj-Napoca: e-mail: vturcus@yahoo.it

instituțiile similare din Occident și s-a concretizat, ca efect al unei politici culturale coerente a statului român cu începere din anii '20 ai secolului trecut, în inițiative precum implicarea celui mai înalt for științific al țării în Uniunea Academică Internațională – cu asumarea direcțiilor de cercetare științifică propuse în cadrele acesteia –, sprijinirea accesului tinerilor studioși români la o pregătire universitară în centrele academice europene¹, fondarea unor societăți și asociații cu obiective specifice în acest sens, iar, la nivelul științelor umaniste, organizarea în universitățile românești a lectoratelor și a catedrelor destinate studierii principalelor limbi și literaturi europene, urmărindu-se totodată înființarea de structuri similare consacrate studiului limbii și literaturii române în marile centre universitare ale continentului.

Un loc aparte în formarea elitei românești „umaniste” în cele două decenii interbelice este ocupat de Școlile Române din Franța și de la Roma, care au constituit *in primis* un model instituțional importat din Occident și destinat absorbirii paradigmei culturale și științifice – la nivel istoriografic, filologic, filosofic sau artistic – propuse de acesta. Universitatea românească fondată în Clujul abia ieșit din război, unde se precizau instituțiile noii autorități statale, și intelectualitatea transilvăneană care gravita în jurul acesteia – genuină sau „importată” în Ardeal în urma organizării vieții românești de aici după unificarea teritorială din 1918 – au avut încă de la început un raport consistent cu Școala Română de la Roma. Nu este vorba aici de o simplă raportare la un reper istorico-cultural sau confesional care a animat mișcarea națională a secolului precedent – ideea originii etnice și a latinității jucând un rol incontestabil în evoluția acesteia –, ci de o veritabilă continuitate la nivel instituțional, întrucât intelectualii proveniți din mediul academic clujean au deținut, pornind de la sfârșitul anilor '20, pe întreg parcursul deceniului al patrulea și în anii celui de-Al Doilea Război Mondial, funcții în conducerea Școlii Române din Roma. Să menționăm aici doar că directorii instituției în anii 1928-40, George G. Mateescu² și Emil Panaitescu – istorici ai antichității și arheologi –, în perioada mandatului lor în fruntea Școlii noastre din capitala Italiei erau și cadre didactice la Universitatea din Cluj, că Sever Pop³, subdirectorul Institutului românesc de la Roma,

¹ Frecventarea centrelor universitare italiene de către studenții români în anii interbelici a constituit un important factor formator al elitei românești dintre cele două războaie mondiale. În anul universitar 1926-27, de exemplu, studenții din România se aflau pe primul loc, din punct de vedere numeric, în rândul studenților străini din universitățile Italiei. În anul academic amintit, studioșii români ai amfiteatrelor italiene erau în număr de 548, dintr-un total de 2157 studenți străini, ceea ce însemna 25,4%. O perspectivă generoasă asupra problemei la Lucian Nastasă, *Itinerarii spre lumea savantă. Tineri din spațiul românesc la studii în străinătate (1864-1944)*, Cluj-Napoca, Edit. Limes, 2006, p. 286-293.

² Privitor la viața și opera istoricului antichității, arheologul, epigrafistul și tracologul Gheorghe G. Mateescu (1892-1929), discipol al lui Vasile Pârvan, conferențiar la Universitatea din Cluj în anii 1926-29 și director al Școlii Române din Roma în perioada 1928-29 vezi Veronica Turcuș, *George G. Mateescu (1892-1929) director al Școlii Române din Roma. Viața și opera*, București, Edit. Academiei Române, 2008, 251 p.

³ Sever Pop (1901-1961), lingvist, cadru didactic al Universității clujene în perioada interbelică, originar din Poiana Ilvei, jud. Năsăud. S-a format la școala profesorului Sextil Pușcariu, obținând licența în filologie romanică în 1923 și doctoratul în litere în 1925. A funcționat în cadrul Muzeului Limbii Române din anul 1919, devenind în 1921 secretar-bibliotecar, apoi asistent suplinitor (din 1923), iar din 1928 asistent provizoriu. În perioada 1925-27 a fost membru al Școlii Române din Franța, specializându-se la École des

numit în această funcție după reorganizarea Școlilor de la Roma și din Franța operată în anul 1941, fusese de asemenea conferențiar la Universitatea transilvăneană, iar secretarul de la Accademia di Romania din anii 1934-36, respectiv 1938-46, responsabil cu întreaga viață internă a instituției, cu problemele de ordin administrativ și economic, cu biblioteca Școlii – până în momentul reorganizării din 1941, când a fost stabilit postul de bibliotecar – era istoricul de artă Virgil Vătășianu, originar din Sibiu, cu pregătire superioară în capitală, dar cu specializare în istoria artei la Cluj și în centrele universitare ale fostului Imperiu și care funcționa în mediul academic clujean⁴. De asemenea, este demn de reținut că raportul confesional și spiritual cu Roma pontificală al intelectualității transilvănene de matrice greco-catolică a fost utilizat de directorul-fondator al Școlii Române din Roma, academicianul Vasile Pârvan, în vederea obținerii, într-o primă instanță, a unei locații avantajoase din punct de vedere financiar pentru Institutul român nou înființat în capitala Italiei⁵.

Hautes Études din Paris. Alături de Ștefan Pașca – și el fost membru al Școlii Române din Roma – și Emil Petrovici a contribuit la proiectul *Atlasului Lingvistic al României*. În anii 1929-31 a fost lector de dialectologie, iar din 1931 a susținut Conferința de dialectologie de la Catedra de Limba și Literatura română a profesorului Pușcariu, până în 1933 în calitate de conferențiar suplinitor, apoi provizoriu, ocupându-se în mod special de dialectul istro-român. A funcționat ca și conferențiar până în 1938, iar în 1939-40 ca profesor titular de limba română și dialectologie la Universitatea din Cernăuți. Din 1940 a fost profesor titular de limba română și dialectologie la Universitatea din București. După perioada în care a ocupat funcția de director-adjunct al Școlii Române de la Roma (1941-47) nu s-a mai întors în țară. A rămas ca visiting professor (1948-52) și apoi profesor extraordinar (1952-61) la Universitatea Catolică din Louvain, fondând aici Centrul Internațional de Dialectologie Generală și fiind organizatorul primului Congres Internațional de Dialectologie Generală, desfășurat la Louvain-Bruxelles în 1960. „Anuarul Universității Regele Ferdinand I Cluj”, 1934-35, p. 241; Florin Manolescu, *Enciclopedia exilului literar românesc. 1945-1989. Scriitori, reviste, instituții, organizații*, București, Compania, 2003, p. 567-569.

⁴ Virgil Vătășianu (1902-1993), istoric de artă, profesor de istoria artei la Universitatea din Cluj în anii 1948-72, membru titular al Academiei Române (din 1974), era originar din Sibiu. S-a specializat la Praga, Viena – unde și-a luat doctoratul în 1927 – și Roma. A fost elev al Școlii Române din Roma în anii 1930-31 și apoi secretar al instituției în 1934-36, respectiv 1938-46, perioadă în care funcționa ca bibliotecar la Biblioteca Universității clujene. Pentru bursa de la Școala Română de la Roma a fost recomandat de Consiliul Profesorat al Facultății de Litere din Cluj la 12 iunie 1930 doar pe o durată de un an, urmând ca în anul academic 1931-32 locul destinat Universității transilvănene să fie preluat de arheologul Octavian Floca, care între timp trebuia să își perfecționeze cunoștințele de limba italiană (recomandarea lui Floca va fi întărită în anul următor prin decizia luată în ședința Consiliului Profesorat al Literelor clujene din 15 ianuarie 1931). În urma specializării în capitala Italiei, V. Vătășianu va redacta lucrarea *La «Dormitio Virginis». Indagini iconografiche*, publicată în „Ephemeris Dacoromana. Annuario della Scuola Romana di Roma”, Roma-București, 1935, 6, p. 1-49. Serviciul Județean al Arhivelor Naționale – Cluj (*infra*: S.J.A.N. Cluj), Fond Universitatea „Regele Ferdinand I din Cluj”, nr. 798, Facultatea de Litere, Procesele verbale încheiate în ședințele Consiliului profesorilor din anii 1929/1930-1933/34, anul 1929/30, f. 549v; an. 1930/31, f. 569; „Annales Institutorum quae provehendis humanioribus disciplinis artibusque colendis a variis in urbe erecta sunt nationibus”, Romae, 1930-31, 3, p. 68-69; 1933-34, 6, p. 57; 1934-35, 7, p. 49; 1938-40, 11-12, p. 44, 129; 1940-41, 13, p. 40, 92; 1941-42, 14, p. 40, 97; „Anuarul Universității Regele Ferdinand I din Cluj”, 1937-38, p. 326; 1938-39, p. 358; Dorina N. Rusu, *Membrii Academiei Române. 1866/2003. Dicționar*, Edit. a III-a, București, Edit. Enciclopedică/Edit. Academiei Române, 2003, p. 871.

⁵ Date despre problemă la V. Turcuș, *Din istoricul fondării Școlii Române din Roma. Tratatul pentru obținerea complexului abației cistercian Santa Susanna (1920-23)*, „Anuarul Institutului de Istorie «George Barițiu» din Cluj-Napoca. Series Historica”, 2009, 48, p. 121-146.

Amintitele legături, totodată instituționale și personale, au facilitat contactele elitei ardelenene în formare cu factorii de cultură din Italia, cu diversele personalități științifice din Peninsula, așa încât influența intelectualității italiene a epocii asupra intelighenției clujene rămâne un fenomen incontestabil și pozitiv din perspectiva analizei evoluției vieții academice a centrului universitar transilvănean.

Demersul istoriografic de față se constituie ca o investigație axată pe un exemplu de caz, fiind fundamentată pe un material arhivistic inedit. Este vorba despre punerea în lumină, în măsura în care o permit datele oferite de corespondența privată și oficială asupra căreia ne-am oprit, a raporturilor profesionale, instituționale și personale dintre arheologul și istoricul antichității Emil Panaitescu – format în primii ani ai secolului XX la Universitatea bucureșteană la școala lui Nicolae Iorga, specializat în universitățile germane și, după Primul Război Mondial, în cadrul Institutului nostru de la Roma, unde și-a desăvârșit pregătirea în sfera istoriei antice, topografiei și arheologiei sub îndrumarea lui Vasile Pârvan⁶ – și cercetătorul istoriei antichității și al topografiei romane, Giuseppe Lugli (1890-1967), la început asistent (1914-23) și apoi profesor de topografie în cadrul Universității din capitala Italiei (1933-1960), inspector și, succesiv, director al Antichităților din Lazio (1923-33), secretar (1922-34) și apoi consilier științific (1934-46) al Școlii Române de la Roma.

Segmentul cronologic acoperit de corespondența în cauză – păstrată la Roma la Biblioteca Academiei di San Luca⁷ – are o întindere de mai bine de trei decenii (1927-58), perioadă în care pot fi surprinse legăturile dintre cei doi universitari atât în intervalul 1927-28, Emil Panaitescu funcționând atunci ca profesor de istorie antică la Universitatea clujeană, unde își obținuse catedra din 1925, cât și în anii 1929-40, când relațiile dintre cei doi implicau în primul rând raporturi instituționale în cadrul Școlii noastre de la Roma, sau în ultimii ani ai războiului și în primul deceniu postbelic, scrisorile din această epocă denotând un raport în primul rând personal, bazat pe o colaborare precedentă îndelungată.

La nivel profesional, putem afirma o evidentă și semnificativă influență a specialistului în topografie antică G. Lugli asupra formării ca istoric al antichității și arheolog a lui Emil Panaitescu. Cu o pregătire superioară, care i-a orientat din studenție preocupările mai mult spre istoria premodernă, spre munca de arhivist și spre pedagogie, Emil Panaitescu se va perfecționa în anii 1910-13 la München, Leipzig și Bonn, sfera sa de interes fiind destul de largă, de la istorie antică, arheologie

⁶ O schiță monografică asupra lui Emil Panaitescu, din perspectiva activității sale ca director al Școlii Române de la Roma, vezi la V. Turcuș, *Emil Panaitescu (1885-1958) și Școala Română din Roma*, „Anuarul Institutului de Istorie «George Barițiu» din Cluj-Napoca. Series Historica”, 2009, 48, p. 261-295.

⁷ Scrisorile fac parte din volumul pe care-l pregătim spre publicare, intitulat *Accademia di Romania. Documente. Corespondența directorilor și elevilor Școlii Române din Roma*. Acesta cuprinde întreg materialul arhivistic pe tema dată, păstrat în Fondul Giuseppe Lugli de la Biblioteca dell'Accademia di San Luca din Roma.

și filologie clasică la filosofie, la economie sau drept roman⁸. Aici a cunoscut în mod special producția științifică a unor istorici și arheologi precum Ulrich Wilken și G. Loeschke, însă cercetarea sa a fost dublată de o misiune pedagogică încredințată de Ministerul Instrucțiunii din România, așa că abia în anii 1922-24 își va direcționa interesul științific exclusiv spre istorie antică și arheologie, fiind trimis de Universitatea clujeană – unde funcționa din 1 octombrie 1919 pe un post de conferențiar provizoriu de istorie antică, iar din 1920 de conferențiar definitiv, aceasta după ce fusese numit în 1919 profesor suplinitor de arheologie la Universitatea din Iași⁹ – ca bursier al Școlii Române de la Roma, înființată la începutul anilor '20. În cercetările pe care le-a întreprins în anii în care a fost membru al Școlii noastre din capitala Italiei – cercetări de a căror consistență directorul-fondator al instituției, academicianul Vasile Pârvan, a fost în mod constant nemulțumit, imputând mai tânărului său coleg preferința spre o activitate diplomatică, politică și propagandistică în detrimentul celei științifice¹⁰ –, Emil Panaitescu a urmărit în primul rând probleme de topografie, așa că lucrarea sa cea mai substanțială întocmită în perioada în care se

⁸ S.J.A.N. Cluj, Fond Univ. din Cluj, Fac. de Lit., dosar profesor Emil Panaitescu, nr. 155, f. 16.

⁹ Idem, f. 17.

¹⁰ „È curioso. Da quando sono partito – scria Vasile Pârvan lui G. Lugli la 2 aprilie 1923 – il solo che non mi ha dato nessuna notizia di se stesso è il Panaitescu. Che fa? Ho sentito che si è fat[t]o nominare *attaché pour la presse*, diplomatico-giornalista... Sarebbe male per i suoi studi... Ma, naturalmente, farà ciò che vorrà; in quanto a me, chi non lavora non rimane più socio della Scuola.” La 10 septembrie 1923, directorul Pârvan îi scria secretarului Școlii noastre de la Roma cam în aceiași termeni în legătură cu activitatea lui Panaitescu: „Il nostro Mateescu perde troppo tempo con erudizione assolutamente inutile, e in quanto al Panaitescu è peccato che non si rammenta più che ad ogni momento coloro che sono gelosi di lui per la sua «villeggiatura romana» potrebbero interrogare presso il Ministro, per richiamarlo subito alla sua cattedra.” În vara anului 1924, atunci când se apropia bilanțul activității primei generații de bursieri ai Școlii Române din Roma, nemulțumirea pe care Vasile Pârvan o exprima lui G. Lugli în legătură cu insuficienta implicare a lui Emil Panaitescu – dar și a lui Paul Nicorescu, de asemenea bursier din prima tranșă de studii ai instituției – în activitatea științifică tutelată de Școala Română de la Roma, devenea tot mai evidentă. „Dica anche al Nicorescu – scria Pârvan la 29 iunie 1924 – che colle 20 pagine per l'ipogeo degli Scipioni il suo dovere come socio della Scuola è ben lontano di essere compiuto! E dica, prego, tanto a Panaitescu che a Nicorescu, testualmente, che mi vergogno io per loro, dinanzi ad Ashby per aver promesso di occuparsi della via Appia e di non averlo fatto... E per me un dispiacere che avrà delle conseguenze per loro”. Iar la 18 iulie 1924, revenea: „Del Nicorescu e del Panaitescu sono malcontentissimo: dopo due anni di stipendio avere da loro come solo frutto scientifico qualche piccolo articolo da farsi in una settimana, è una vergogna. Fortuna che i nuovi soci sono dei bravi giovani che non pensano che allo studio e non fanno anche da diplomatici ed uomini politici!”. În fine, la 19 septembrie 1924, în legătură cu structurarea materialelor bursierilor pentru anuarul Școlii, Vasile Pârvan îi preciza secretarului instituției: „D'altronde ho scritto oggi stesso una lettera durissima a Panaitescu, per la quale l'ho minacciato di accusarlo pubblicamente di aver perduto il suo tempo a Roma, dicendogli anche sinceramente che mi opporrò [opporrò] con violenza ad ogni suo avanzamento nell'Università, se non fa il suo dovere almeno nelle ultime settimane che ha ancora da trattarsi a Roma.” *Vasile Pârvan. Scrisori inedite. Lettere inedite*, ed. Ion Bulei, București, Institutul Cultural Român, 2007, p. 31, 33, 43, 46, 50.

afla la Roma ca bursier al Școlii, *Fidenae. Studio storico-topografico*¹¹, lucrare publicată în anuarul instituției și cu care și-a trecut doctoratul la Universitatea din Cluj în februarie 1925, a resimțit influența celor doi mari specialiști în topografie română pe care studiosul român îi frecventase în capitala Italiei: Giuseppe Lugli și Thomas Ashby, directorul Școlii Britanice din Roma. În continuare, se poate remarca faptul că mare parte a scrierilor lui Emil Panaitescu vor avea deschidere spre topografie, fiind încadrate proiectului general al reconstituirii minuțioase a *limes*-ului roman în regiunile României întregite, profesorul ocupându-se de cercetarea arheologică și topografică în zona de nord a Transilvaniei. Această linie de cercetare îi fusese recomandată lui Panaitescu de academicianul Vasile Pârvan, care urmărea organizarea investigațiilor arheologice din România pertinente epocii romane pe direcția reconstituirii așa numitei *Forma Imperii* – proiect asumat de Academia Română în directă legătură cu inițiativele științifice ale Uniunii Academice Internaționale. În același sens erau conduse în Italia cercetări care aveau în vedere stabilirea așa numitei *Forma Italiae*, contribuția științifică fundamentală fiind cea a profesorului Lugli, care a publicat în anii 1924-26 două volume privitoare la Terracina, respectiv Circei și a început pregătirea altora pentru Sezze, Priverno și pentru o vastă zonă a regiunii Sabina. În fond, originea acestei inițiative – a unei hărți arheologice care să reprezinte teritorii vaste analizate sistematic – repropusă însă la scara întregului Imperiu roman, se regăsește în vechiul proiect al realizării hărții arheologice a Italiei, început în 1881 pentru Etruria. La proiectul din secolul al XIX-lea au contribuit F. Gamurrini, A. Cozza și A. Pasqui, însă după zece ani de muncă intensă lucrarea – mult prea solicitantă prin minuțiozitate – a fost abandonată, fiind reluată în anii '20 de G. Lugli. În plus, contribuții târzii ale lui Panaitescu de tipul celei publicate în 1938 în seria „Quaderni dell'Impero” a Institutului de Studii Romane – elaborat intitulat *Le grandi strade romane in Romania* – sunt lucrări exclusiv de topografie.

Dincolo de analiza consistenței producției științifice a lui Emil Panaitescu – care nu constituie obiectivul prezentei investigații – și a manierei mai mult sau mai puțin fericite în care a fost preluat un model dat, rămâne interesantă problema deschiderii spre o anumită tematică de investigație istoriografică – cea propusă de G. Lugli – și spre o metodologie care a condus la rezultate valide, confirmate și de cercetările ulterioare ale istoriografiei italiene. În acest sens este interesant de remarcat că, în analizele sale topografice, Emil Panaitescu a încercat să propună în istoriografia română modelul de investigație utilizat de G. Lugli. Acest model se axează pe de o parte pe fundamentul principal și, am putea spune, tradițional al oricărei analize topografice, examinarea izvoarelor clasice și încadrarea rezultatului obținut în contextul istoric respectiv, iar pe de altă parte pe lectura directă a monumentului analizat¹².

¹¹ Em. Panaitescu, *Fidenae. Studio storico-topografico*, „Ephemeris Dacoromana”, 1924, 2, p. 416-459.

¹² „Tuttavia molte volte – arăta Panaitescu în introducerea la studiul său de caz asupra localității antice Fidenae –, sotto il nome di topografia antica, si è intesa solamente l'interpretazione, la valorizzazione dei passi

În mod special în lucrările sale de tinerețe, profesorul Lugli a utilizat amintita metodologie, elaborând la mijlocul deceniului al doilea al secolului trecut o serie de articole cu caracter antichizant-topografic (vezi mai ales vocile cu care a contribuit la *Dizionario Epigrafico di Antichità Romane fondato da Ettore De Ruggiero*). Din acest punct de vedere, demersul istoriografic al lui Lugli este încadrabil școlii istoriografice italiene create de Dante Vaglieri (1865-1913), inițiatorul săpăturilor științifice pe șantierul de la Ostia, de formație vieneză, și care, după încheierea studiilor superioare de arheologie la Universitatea din Viena, a fost inspirat la rândul său de mediul academic roman și de școala lui De Ruggiero. Cu toate că a fost o orientare prevalent de tinerețe în opera istoriografică a lui G. Lugli, demersul antichizant îi va influența opțiunile științifice și în anii maturității de creație. În acest sens semnificativă este inițiativa publicării, sub coordonarea profesorului Lugli și sub egida Institutului de Topografie Romană al Universității din capitala Italiei pe care acesta îl conducea, a *Izvoarelor topografiei romane*, colecția amintitelor *Fontes* fiind concepută în 10 volume, dintre care primul a apărut în 1952. La al doilea volum de *Izvoare* profesorul Lugli a solicitat și contribuția lui Emil Panaitescu, aflat în momentul respectiv în exil la Roma¹³.

Pe de altă parte, modelul istoriografic utilizat de Lugli în anii maturității științifice se axează – la celălalt pol – pe soluții novatoare și îndrăznețe, bazate pe un subiectivism pozitiv, în sensul analizei directe a unui monument topografic dat și al emiterii unei judecăți personale independente. Procedeu consta, în fond, în investigarea minuțioasă, tehnică și formală, a unui monument cu deplina încredere în lectura directă a acestuia, care ar urma să ofere soluții ochiului experimentat al cercetătorului acolo unde izvoarele tac sau suferă de imprecizii. Din acest punct de vedere, profesorul Lugli opera cu un procedeu frecvent adoptat în istoria artei și care își are originea în abordările istoriografice ale secolelor trecute, lămuritor fiind un cunoscut pasaj din *Vetera Monumenta* a lui Giovanni Giustino Ciampini (1633-1698): „Habent saxa, aera, lapides et quaecumque vetusta monumenta quodammodo voces suas, quibus, non tam gesta maiorum, quam et originem aetatemque suam bene advertentibus absque litteris indicant.” Ghidându-se după acest principiu, profesorul Lugli a propus în nenumărate rânduri soluții proprii unor probleme de cronologie, optând pentru indicațiile oferite de arhitectura și expresia artistică a monumentului, uneori chiar în defavoarea informațiilor epigrafice. Așa a fost în cazul analizei arcului lui Gallienus de pe colina Esquilin sau a templului lui Apollo Palatin, fiind de precizat aici că rezultatele ulterioare ale istoriografiei problemei au confirmat opiniile profesorului. Metoda a fost folosită cu succes de Lugli în studierea Închisorii

geografici e topografici degli scrittori antichi. Rare volte poi, invece di questo metodo, si è preferito quello delle ricerche dirette sul luogo [...]. Il metodo invece delle ricerche sul luogo, sulla scorta degli scrittori antichi, è stato iniziato e brillantemente sostenuto al principio del secolo XIX da William Gell ed Antonio Nibby, e continuato, per quel che riguarda la Campagna romana, da J. H. Westphal e da R. Lanciani nei loro ben noti lavori tanto numerosi e svariati. Questo metodo trova eziandio un cultore, la cui autorità è generalmente ammessa, in Tommaso Ashby, direttore della Scuola inglese di Roma, ed un altro nel segretario della Scuola Romana di Roma, G. Lugli.” *Ibidem*, p. 416.

¹³ Vezi documentul nr. 29.

Mamertine, a „Statio praeconum”, a unor monumente de mai mică importanță din Forul Roman, a sanctuarului de la Palestrina sau în interpretarea rezultatelor săpăturilor arheologice întreprinse la o serie de vile romane din Latium¹⁴. Profesorul Lugli a rămas credincios amintitei metode de investigație istoriografică, propunând-o studenților săi și în 1933, la deschiderea cursului de topografie romană la Universitatea din capitala Italiei, prelegerea susținută cu amintita ocazie fiind dedicată *Analizei critice a monumentului în studiile de topografie romană*. A propus de asemenea metoda în anii maturității științifice prin lucrarea sa cea mai importantă, *La tecnica edilizia dei Romani*, apărută în 1957, și a insuflat-o timp de mai bine de două decenii și tinerilor studioși români pe care îi îndruma științific în cadrul Școlii noastre din capitala Italiei.

Printre epigonii săi îl putem socoti și pe Emil Panaitescu, care s-a orientat încă din anii în care era bursier al Școlii Române de la Roma spre o cercetare mai consistentă dedicată Columnei lui Traian, pe linia unor interese științifice precedente¹⁵, dar dintr-o perspectivă metodologică bazată pe lectura amănunțită a monumentului. Produsul imediat al demersului lui Panaitescu a fost studiul *Il Ritratto di Decebal* (publicat în „Ephemeris Dacoromana”, 1923, 1, p. 387-413), în care cercetătorul a încercat să demonstreze, pornind de la lectura directă a reliefulurilor Coloanei Traiane și a reprezentărilor figurii regelui dac Decebal din cadrul acestora, că una dintre sculpturile conservate în Braccio Nuovo din Muzeele Vaticanului – catalogată în literatura de specialitate ca „prizonier dac”, „cap de nobil dac”, „cap de dac”, „cap de sclav dac” sau „comandant dac” – este în fond portretul regelui Decebal. Analiza lui Panaitescu s-a constituit ca un prim pas spre ceea ce s-ar fi dorit o cercetare de ansamblu asupra Coloanei Traiane. Lucrarea nu a mai fost realizată de Emil Panaitescu nici până la sfârșitul vieții sale, însă pe amintita temă profesorul de istorie antică de la Universitatea din Cluj a susținut o serie de conferințe, în principal în cadrul Școlii Române de la Roma în perioada în care a fost director al instituției¹⁶, și-a îndrumat discipolii de la Universitatea clujeană spre cercetări circumscrise problematicii, susținându-i în demersurile de obținere a unei burse de specializare la Școala Română de la Roma și a utilizat ideea științifică în scopuri de propagandă, subsumate politicii culturale pe care o promova statul român în perioada interbelică.

¹⁴ Ferdinando Castagnoli, *Commemorazione di Giuseppe Lugli (1890-1967)*, „Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia. Rendiconti”, Città del Vaticano, ser. III, 1968-69, 41, p. 3-11.

¹⁵ Vezi studiul lui Em. Panaitescu, *Coloana lui Traian în lumina noilor cercetări*, „Revista Istorică. Dări de seamă, documente și notițe”, București-Vălenii de Munte, 1920, 6, nr. 10-12, p. 235-243.

¹⁶ De exemplu, conferința cu titlul *Illustrazione dei gessi della colonna Traiana, nel Museo Lateranense* (I-a guerra), ținută la 18 decembrie 1929 în ciclul de conferințe organizat la Școala Română de la Roma în anul academic 1929-30, urmată de cea referitoare la al doilea război dacic, prezentată la 20 decembrie același an. Apoi conferința din 26 februarie 1931, *Il Foro di Traiano*, completată de diapozitive și urmată la 2 martie același an de o *Illustrazione e ascesa della colonna Traiana* sub îndrumarea profesorului, acestea în cadrul activității Institutului nostru de la Roma în anul universitar 1930-31. De asemenea, expozeul cu titlul *I Daci sulla Colonna Traiana (Dacii de pe Coloana Traiană)*, susținut în cadrul ciclului de conferințe al Școlii Române din Roma în primăvara anului 1940. „Annales Institutorum”, 1929-30, 2, p. 86; 1930-31, 3, p. 68; 1938-40, 11-12, p. 160; „Analele Academiei Române. Desbaterile”, 1939-40, tom. LX, p. 202.

Considerăm însă că este mai importantă, în cazul analizei de față, tocmai problema raporturilor instituționale și a contaminărilor istoriografice, cea a canalelor de difuzare a unui model de cercetare, a unei direcții și școli istoriografice. Pentru că Emil Panaitescu, chiar dacă nu a lăsat o operă istorică demnă de un discipol al lui Pârvan și de un continuator al activității acestuia în fruntea Școlii Române de la Roma, a reușit să transmită tinerilor cercetători formați sub aripa sa ideile novatoare cu care a intrat în contact în urma permanenței la Roma. Și a mai făcut totodată un alt lucru, acela de a oferi studioșilor arheologiei, istoriei antice și filologiei clasice formați sub îndrumarea sa – iar din al doilea deceniu interbelic sub cea a lui C. Daicoviciu, care îl suplinea regulat la catedră în perioadele în care se afla la Roma – posibilitatea de a-și desăvârși pregătirea în capitala Italiei, în contact direct cu istoriografia italiană, cu cercetarea în cadrul marilor șantiere arheologice și cu experiența ateneelor de acolo.

Mihail Macrea, de exemplu, absolvent al Universității clujene în iunie 1930, practicant – de la 1 ianuarie 1929 – la Institutul de Studii Clasice din cadrul amintitei Universități și interesat de numismatica antică, a fost membru al Școlii Române din Roma în perioada 1931-33¹⁷. Tânărul studios a făcut la Roma cercetări legate de istoriografia pe tema Columnei lui Traian, a istoricului reprezentărilor acesteia și a reproducerilor reliefurilor monumentului de-a lungul timpului, temă indicată de directorul Panaitescu. În cadrul cameratelor organizate pentru studioșii Institutelor străine din Roma, Școala Română a propus în anul universitar 1932-33 reuniuni în care și-au prezentat ultimele lor cercetări doi dintre bursierii instituției: Dionisie Pippidi, care a ținut în fața colegilor săi o comunicare cu subiectul *La data dell'ara Numinis Augusti di Roma*, și Mihail Macrea, care a relatat rezultatele preocupărilor sale legate de Coloana Traiană, punând în lumină identificarea, pe care o făcuse în toamna anului 1932, a unei reprezentări puțin cunoscute a Columnei lui Traian, conservată la Galleria Estense din Modena (*Un disegno inedito del Rinascimento relativo alla Colonna Traiana*)¹⁸. Acesta va rămâne și titlul lucrării pe care Macrea o va prezenta în urma stagiului său la Școala Română de la Roma (publicată în „Ephemeris Dacoromana”, 1937, 7, p. 77-116), demn de reținut aici fiind și faptul că profesorul Panaitescu l-a orientat pe Mihail Macrea pe direcția, atunci în vogă, a interpretării directe a unui monument din perspectiva informațiilor pe care acesta le poate oferi asupra socialului și cotidianului. Tot în perioada în care a studiat la Roma, Macrea a pregătit elaboratul *Contributi allo studio del trofeo nell'arte romana* (apărut în „Anuarul Institutului de Studii Clasice”, Cluj, 1933-35, 2, p. 107-146), iar după întoarcerea de la specializarea în capitala Italiei – devenit șef de lucrări la Institutul de Studii Clasice, apoi conferențiar și profesor la Universitatea clujeană – va dezvolta preocupări științifice legate în primul rând de istoria romană, va continua inventarierea

¹⁷ S.J.A.N. Cluj, Fond Univ. din Cluj, Fac. de Lit., doc. nr. 389/12-1930/31, f. 1, 2, 4, 6-8; Procesele verbale încheiate în ședințele Consiliului profesorilor din anii 1929/1930-1933/34, an. 1930/31, f. 599v-600 [ședința Consiliului Profesorilor din 25 iunie 1931 în care se decide acordarea burselor pentru locurile rămase vacante în anul respectiv la Școlile Române de la Paris și Roma].

¹⁸ „Annales Institutorum”, 1932-33, 3, p. 88.

contribuțiilor bibliografice asupra Daciei Romane, iar opera prin care va rămâne în istoriografia română va fi *Viața în Dacia romană*¹⁹, sinteză remarcabil situată pe linia de investigație istoriografică asumată în anii stagiului roman.

Încă din anii în care era director al Școlii Române din Roma și în virtutea mai vechilor sale preocupări legate de Columna lui Traian, Emil Panaitescu a susținut proiectul executării unor reproduceri în ciment a monumentului roman, în vederea aducerii acestuia în țară și a așezării sale într-un loc public. În anul 1934, profesorul adresase o propunere în acest sens Academiei Române și făcuse către cel mai înalt for științific al țării un raport, pe care Academia l-a înaintat Ministerului de Culte cu recomandare favorabilă. Ideea sa a fost inspirată de decizia papei Pius al XI-lea de a realiza o reproducere nouă și completă a reliefulor coloanei după copiile păstrate la Lateran și, de aceea, a tratat problema și cu autoritățile vaticane²⁰. Inițiativa ridicării la București a Columnei lui Traian se înscria pe linia acțiunilor pro-italiene pe care le promova încă din primăvara anului 1936 Comitetul Românesc de Acțiune pentru Universalitatea Romei (C.A.U.R.), organism fondat la 16 mai 1936 și care împărtășea ideile de universalitate a Cetății Eterne susținute de ideologia fascistă. Fondat ca un răspuns pro-Italia la nivelul opiniei publice față de sancționarea Italiei de către Societatea Națiunilor pentru agresiunea în Etiopia, condus de Mihail Manoilescu în calitate de președinte, avându-l pe italianistul Alexandru Marcu ca secretar general, iar pe N. I. Alexandrescu și O. Densușianu-fiul ca membri în secretariat, C.A.U.R.-ul din România era destinat a „întări și răspândi în România ideea civilizației romane”, scopul său fiind contribuția „pe cale spirituală la o cât mai accentuată apropiere italo-română”. Prima dintre inițiativele acestui comitet, alături de organizarea unor zile pro-Italia, a fost proiectul ridicării în capitala României a copiei Coloanei Traiane, promotorii acțiunii fiind încurajați de oferta în acest sens făcută de Mussolini, urmând ca execuția artistică a statuii de bronz a lui Traian să fie realizată în Italia. În acest scop, între 2-12 ianuarie 1938, C.A.U.R.-ul din România a organizat, cu sprijinul Institutului de Cultură Italiană din București, un mare pelerinaj în Italia (la Roma, Florența și Veneția), delegația românească primind ca dar din partea guvernului italian un bloc de marmură din Forul lui Traian pentru a servi ca bază proiectatei colonne, bloc care urma să fie depus, la întoarcerea în țară, la Muzeul Municipiului București²¹.

În calitate de director al Școlii Române din Roma, Panaitescu începuse contactele în Italia în vederea realizării acestui proiect din anii 1938-39, iar la 2 februarie 1939 a înaintat un raport către Ministerul de Finanțe, pe baza căruia au fost aprobate sumele necesare pentru executarea reproducerilor. Aprobarea și derularea practicii s-au făcut cu sprijinul ministrului de Finanțe, M. Cancicov, aflat în fruntea departamentului până la 1 februarie 1939, și al succesorului acestuia la conducerea Finanțelor,

¹⁹ București, Edit. Științifică, 1969, 524 p.

²⁰ „Analele Academiei Române. Desbaterile”, 1938-39, tom. LIX, p. 178.

²¹ L. N. *Comitetul românesc de acțiune pentru Universalitatea Romei*, „Lumea Nouă”, București, 1936, 5, nr. 6, p. 308-309; Idem, *Un mare pelerinaj la Roma*, „Lumea Nouă”, 1937, 6, nr. 10-11, p. 375-376; Idem, *Pelerinajul la Roma*, „Lumea Nouă”, 1938, 7, nr. 1-2, p. 37-38 (la rubrica „Pe linia vremii noastre”).

D. Constantinescu – Mitiță Constantinescu va rămâne în funcție până în iulie 1940 –, iar la Roma misiunea diplomatică a României de acolo, condusă de Al. D. Zamfirescu, s-a implicat activ în punerea în practică a proiectului. În luna aprilie 1939, Panaitescu avea deja la dispoziție suma necesară pentru realizarea completă a tuturor reliefulor, în plus și a bazei coloanei, întregul demers având un rezultat favorabil în primul rând datorită deciziei lui Carol al II-lea. În mai 1939 au fost începute lucrările, după ce la 8 mai 1939 directorul general al Muzeelor și Galeriilor Pontificale, Bartolomeo Nogara²², a trimis monseniorului Pietro Ercole, directorul Muzeelor Lateranului, o adresă prin care arăta că directorul Școlii Române de la Roma, Emil Panaitescu, intenționează să execute pentru statul român o a doua copie a reproducerilor în ghips ale Columnei, recomandând ca inițiativa să fie sprijinită²³.

În raportul înaintat Academiei Române în calitate de director al Școlii Române din Roma la 16 mai 1939 – raport care a fost prezentat în ședința celui mai înalt for științific al țării de la 20 mai 1939 –, Emil Panaitescu înștiința că lucrările au fost începute. În vederea unei sistematizări corecte a reproducerilor în țară și exploatând totodată linia de politică culturală a Italiei mussoliniene, Panaitescu a înaintat la 11 iulie 1939 un memoriu ministrului României la Roma, Al. D. Zamfirescu, prin care solicita din timp organizarea la București a unui Muzeu al Romanității. Motivația primară era incompatibilitatea spațiilor muzeale ale capitalei cu dimensiunile considerabile ale reliefulor Columnei și cu o corectă punere în valoare și adecvată lectură a

²² Bartolomeo Nogara (1868-1954), arheolog și filolog, și-a concentrat cercetările asupra epigrafiei, arheologiei și limbii etrusce. După desăvârșirea studiilor superioare în litere (pe lângă Academia Regală Științifico-Literară din Milano, în 1891) și în drept (la Universitatea Regală din Genova, în 1895), s-a orientat spre cercetări de epigrafie etruscă și mesapică, publicate în „Anuarele” Academiei Regale Științifico-Literare din Milano. În anii 1893-1900 a luat parte la concursurile pentru conferirea premiilor „Lattes”, organizate pe lângă amintita Academie de la Milano și destinate absolvenților care au realizat desene, fotografii sau reproduceri ale inscripțiilor etrusce și mesapice copiate de ei la locul de descoperire a epigrafului respectiv și însoțite de indicațiile și descrierile de rigoare. Din toamna anului 1900 a devenit *scriptor latinus* al Bibliotecii Vaticane și director special al Muzeului Gregoriano-Etrusc, iar în noiembrie 1903 a fost numit conservator al Muzeului Profan din structura Bibliotecii Apostolice. De la 1 octombrie 1920, Bartolomeo Nogara a ocupat funcția de director general al Muzeelor și Galeriilor Pontificale, pentru ca din decembrie 1924 să fie numit de către Sfânta Congregație a „Fabricii” Bazilicii Sf. Petru și director al noului Muzeu al Bazilicii Patriarhale Vaticane. A fost membru al multor societăți de istorie, arheologie sau academii italiene și străine. De la 24 mai 1943 a devenit membru de onoare străin al Academiei Române. Activitatea sa științifică numără mai bine de 120 de lucrări, multe dedicate cercetărilor muzeale. A contribuit la editarea *Codices Vaticanis Latini* (10 vol., 1902-1968), iar din anul 1903 a colaborat, cu titlul de *adiutor*, la editarea *Corpus Inscriptionum Etruscarum*. A fost un sprijinitor constant al activității Școlii Române din Roma. *Vezi Scritti in onore di Bartolomeo Nogara. Raccolti in occasione del suo LXX anno*, Città del Vaticano, Tip. del Senato, 1937, p. VII; *Prof. Bartolomeo Nogara*, „Annales Institutorum”, 13, 1940-1942, p. 68-69; *Lessico Universale Italiano di Lingua, Lettere, Arti, Scienze e Tecnica*, vol. XV, NOD – PALL, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana fondata da Giovanni Treccani, 1975, p. 6; Dorina N. Rusu, *op. cit.*, p. 594.

²³ Fondo G. Lugli, Corrispondenza, cartella 04, Corrispondenza varia, f. 143. Primele mulaje, în ghips, ale reliefulor Columnei lui Traian au fost realizate la cererea lui Napoleon al III-lea. Din inițiativa papei Pius al XI-lea a fost executată o serie de reproduceri în ciment armat ale Coloanei Traiane, în vederea expunerii lor în Grădinile Vaticanului. *Vezi* detalii ale problemei în Em. Panaitescu, *Coloana Traiană*, „Universul”, București, 1940, 57, nr. 58, 29 februarie, p. 1-2.

reproducerilor și bazei Coloanei Traiane. În plus, profesorul Panaitescu intenționa să își extindă proiectul, după terminarea copiilor Columnei urmând să execute, în beneficiul și pe cheltuiala statului român, reproduceri ale statuilor de daci păstrate în muzeele din Roma, Napoli și Florența, precum și o reconstituire – la o scară potrivită pentru un muzeu – a Forului lui Traian împreună cu Mercati di Traiano. Toate aceste copii ale monumentelor romane care erau legate în vreun fel de istoria noastră națională, în mod special cele pertinente epocii lui Traian, aveau să își găsească locul – în virtutea proiectelor culturale filo-fasciste ale vremii – într-un viitor Muzeu al Romanității, unde tinerilor români, dar și specialiștilor și oamenilor de cultură, urma să le fie oferită posibilitatea de a studia direct operele de artă, desăvârșindu-și astfel „educația istorică și națională”²⁴.

În februarie 1940 erau deja executate 90 de basoreliefuri dintre cele 125 prevăzute, rămânând de realizat încă 35²⁵. La sfârșitul lunii mai 1940, cele 125 de basoreliefuri ale frizei Columnei erau gata, iar directorul Panaitescu arăta în raportul său către Academia Română – citit de secretarul general al Academiei, Alexandru Lapedatu, în ședința de la 31 mai 1940 – că lucrarea, care ar fi trebuit încheiată în termen de 18 luni, în conformitate cu contractul, a fost realizată doar în 12 luni, mulțumită unei atente supravegheri. „Cele 125 de basoreliefuri – informa Panaitescu – ar putea fi oricând transportate la București, dacă împrejurările n-ar fi atât de nesigure.”²⁶ Mai rămăsese de realizat copia bazei coloanei, care până în momentul respectiv nu mai fusese niciodată reprodușă complet, în niciun fel de material (reproducerile în ghips executate în vremea lui Napoleon al III-lea nu avuseseră în vedere baza columnei, iar cele în ciment armat făcute din dorința papei Pius al XI-lea au copiat doar o singură latură a bazei, cea cu inscripția)²⁷. De aceea, Emil Panaitescu anunța Academia Română că această reproducere va fi făcută în premieră pentru capitala României, punerea în practică a inițiativei necesitând autorizația guvernului italian și aprobarea Guvernatoratului Romei, în proprietatea căruia se afla Columna Traiană. În noile demersuri, directorul Panaitescu a avut susținerea ministrului italian al Educației Naționale, Giuseppe Bottai, datorită căruia a obținut scutirea de la obligația ca statul român să realizeze și o a doua copie în beneficiul muzeelor italiene – și în consecință să cheltuiască în plus 45.000 de lire italiene –, obligație prevăzută de o lege italiană din anii respectivi care stabilea că nicio aprobare de reproducere a unui monument din Italia nu putea fi dată fără ca solicitantul să nu realizeze o copie și pentru muzeele din Peninsula.

Pentru continuarea activității la Roma după îndepărtarea sa ilegală din funcția de director al Școlii Române din Roma în noiembrie 1940, în perioada guvernării național-legionare, Emil Panaitescu a fost numit de generalul Ion Antonescu la 8

²⁴ Em. Panaitescu, *op. cit.*, p. 2.

²⁵ *Ibidem*, p. 1.

²⁶ „Analele Academiei Române. Debaterile”, 1939-40, tom. LX, p. 203.

²⁷ Em. Panaitescu, *op. cit.*, p. 1.

ianuarie 1941, cu începere din data de 1 ianuarie același an, consilier cu însărcinare specială pe lângă Legația României de pe lângă Sfântul Scaun (decizia Ministerului Afacerilor Străine nr. 1387/1941), misiunea sa fiind una științifică specială, aceea de a conduce și supraveghea reproducerea completă în ciment armat a Coloanei Traiane (vezi și decizia Ministerului Educației Naționale nr. 262184 din 8 ianuarie 1941, care prevedea pentru profesor păstrarea tuturor drepturilor la catedră în cadrul Universității din Sibiu, deoarece misiunea sa era una temporară și științifică). Decizia de numire a lui Panaitescu în funcția de consilier al Legației noastre din capitala Italiei venea ca o compensație la amintita ilegalitate, numirea profesorului D. Găzdaru în funcția de director al Școlii Române de la Roma fiind făcută de Ministerul Instrucțiunii fără recomandarea Academiei Române. Misiunea lui Panaitescu, inițial stabilită la o durată de doi ani, 1 ianuarie 1941 – 31 decembrie 1942²⁸, a fost prelungită până în 1944, apoi continuată până în octombrie 1946.

De proiectul reproducerii Columnei lui Traian se va lega întreaga activitate profesională și politică a profesorului Emil Panaitescu în ultima parte a carierei sale, problema marcând profund raporturile acestuia cu Universitatea clujeană, aflată atunci în refugiu la Sibiu. Cu toate că prin amintitele decizii ministeriale din ianuarie 1941 se stabilea că misiunea științifică a lui Emil Panaitescu în cadrul Legației noastre de pe lângă Sfântul Scaun urma să se încheie doar la 31 decembrie 1942, decanatul Literelor clujene trimitea la 22 aprilie 1942 tuturor profesorilor Facultății care nu funcționau efectiv la catedră în momentul respectiv, aflați în concediu pentru diverse misiuni politice sau culturale – Const. Marinescu, I. Lupaș, Em. Panaitescu – o adresă cu următorul text: „Consiliul Facultății noastre în ședința din 16 Aprilie a.c., a constatat cu unanim regret, că activitatea unor catedre se resimte din pricina lipsei profesorului titular. Aceste stări de lucruri diminuează cuvenitul prestigiu al învățământului în Facultate care fapt se resimte și în spiritul studenției. Pentru a putea remedia aceste dăunătoare situații, Consiliul m-a încredințat să vă rog ca, de la 1 octombrie 1942, să renunțați la orice alte misiuni care v-ar sustrage de la îndatoririle Dvoastre firești de profesor și să reîncepeți munca didactică și științifică în cadrul Facultății. Vă rog să apreciați că actualele împrejurări și locul unde ne găsim, ne impun permanenta prezență la posturile noastre.”²⁹ Ca răspuns la adresa Facultății, Panaitescu va interveni pe lângă Ministerul Culturii Naționale și al Cultelor pentru o prelungire a misiunii sale în capitala Italiei. Prin adresa nr. 107817/942 din 23 mai 1942, Direcțiunea Învățământului Superior din amintitul minister înștiința decanatul Facultății de Litere și Filosofie de la Sibiu că a fost aprobată prelungirea misiunii științifice a profesorului Panaitescu în străinătate „așa cum a fost stabilită prin decizia nr. 262184/940, până la 1 octombrie 1944.”³⁰ Decizia a provocat o reacție destul de puternică în cadrul Consiliului Profesoral al facultății, întrunit în ședință la 20 iunie 1942. În mod special profesorul Silviu Dragomir a subliniat caracterul ilegal al situației, din punctul său de

²⁸ Vezi S.J.A.N. Cluj, Fond Univ. din Cluj, Fac. de Lit., dosar prof. E. Panaitescu, nr. 155, f. 16v-17, 22, 25; Idem, doc. nr. 27/1941.

²⁹ Idem, doc. nr. 174/1942.

³⁰ Idem, doc. nr. 261/1942.

vedere, argumentând că, potrivit normelor atunci în vigoare, nu se puteau acorda concedii decât pe un an, că toate cererile de concediu trebuiau aprobate și de consiliu și că acestea nu puteau fi înaintate direct Ministerului³¹. Pentru a destinde raporturile sale cu corpul profesoral de la Universitatea refugiată la Sibiu, Emil Panaitescu va trimite de la Roma la începutul noului an academic, în data de 2 octombrie 1942, o telegramă către decanul Facultății de Litere în care sublinia importanța misiunii științifice pe care o desfășura în capitala Italiei. „Amintesc – scria Emil Panaitescu – că Ministerul Educației de acord cu domnul prim ministru au prelungit misiunea mea științifică până la 1 octombrie 1944. Am convingerea că Dvoastră și toți colegii veți fi mulțumiți când opera terminată va fi expusă în capitala României.”³²

În condițiile evoluțiilor militare din vara anului 1944, care au afectat grav viața cotidiană a capitalei Italiei³³, Emil Panaitescu încredea în mod oficial profesorului Giuseppe Lugli, în virtutea vechilor lor raporturi instituționale, dar, mai ales, personale, custodia reproducerilor reliefulor Columnei lui Traian, păstrate în momentul respectiv în Muzele Lateranului și în depozitele municipalității Romei din zona Forurilor Imperiale (vezi doc. nr. 27). În perspectiva părăsirii Romei pe neașteptate și pe o durată nedeterminată, Panaitescu a redactat la 12 iulie o adresă oficială către profesorul Lugli – a cărei autoritate științifică era recunoscută atât în mediile academice italiene cât și în cele pontificale – pentru a se asigura că reproducerile pe care le executase în beneficiul statului român vor fi ferite de eventuale jafuri sau acțiuni distructive³⁴.

În toamna anului 1944, Emil Panaitescu intenționa să se reîntoarcă la catedră. Contextul militar și politic din țară era însă nesigur, așa că profesorul a rămas în capitala Italiei în ultimele luni ale anului 1944, așteptând cu mult interes orice știre din

³¹ Idem, Procesele verbale încheiate în ședințele Consiliului profesorilor în anii 1939/40-1943/44, an. 1941/42, f. 1116/116v [ședința Consiliului Profesorilor din 20 iunie 1942 în care se discută problema prelungirii concediului de la catedră al lui Panaitescu pe următorii doi ani, până în 1944].

³² Idem, doc. nr. 174/1942.

³³ La 23 mai 1944, Emil Panaitescu nota în jurnalul său: „Orașul pare împărțit în zone speciale pentru armata germană. Sunt regiuni în cari soldații germani n-au voie nici să treacă. Sunt tăblițe scrise limpede: Innenstadt! Viale Parioli, unde avem locuința, se cheamă Ringstrasse. O a treia zonă ar fi periferia, unde soldații germani au voie nu numai să treacă, dar și să locuiască”. Iar pentru 26 mai 1944 însemna cu amărăciune și neliniște: „De la Roman [Horia] aflu că la Legație este «panică», că vor să intre la Vatican. Examinez chestiunea Legației României pe lângă Sfântul Scaun. Juridicește n-ar fi necesar să se mute în Città [del] Vaticano, mai ales că România nu este în război cu guvernul Badoglio. Situațiile de drept vor putea rezista unor posibile violențe de jaf?”. Situația din sudul și centrul Peninsulei Italice s-a precipitat în prima jumătate a anului 1944, în contextul avansării trupelor aliate care debarcaseră la 22 ianuarie 1944 la Anzio, în spatele frontului german. După bătălia de la Monte-Cassino din februarie-mai același an, încheiată la 17 mai cu ocuparea localității de către anglo-americani, calea spre Roma a fost deschisă, capitala Italiei fiind eliberată la 4 iunie. Pe parcursul lunii iulie, aliații au eliberat Siena, Arezzo, Livorno, Ancona, iar la 22 august au intrat în Florența. E. Panaitescu, 1944-1945. *La Roma, în vreme de război*, Edit. de Ioan Lăcustă, „Magazin Istoric”, s. n., 1996, 30, nr. 10(355), p. 38.

³⁴ De altfel și profesorul Lugli sprijinise inițiativa lui Panaitescu de executare a copiilor Coloanei lui Traian, iar în „Memoriile Secțiunii Istorice” ale Academiei Române din 1943 (ser. III, tom. XXV, p. 835-842, mem. 20) Giuseppe Lugli publica studiul *Il triplice significato: topografico, storico e funerario della Colonna Traiana*.

România și despre soarta războiului în estul Europei. În urma unei audiențe la monseniorul Montini – atunci secretarul Papei Pius al XII-lea –, acordată lui Panaitescu la 4 ianuarie 1945 în contextul încheierii misiunii sale, fiindu-i promisă atunci și medalia *Defensor civitatis*, profesorului i-a fost oferită posibilitatea de a fi primit de Sfântul Părinte împreună cu întreaga familie. Audiența la Papă a avut loc în data de 13 ianuarie 1945, Panaitescu fiind primit la orele 11.45. Subiectele dezbătute în întrevederea care a durat până la 12.10 au fost legate de poziția României în război, de evoluțiile militare și de soarta Transilvaniei, iar Sanctitatea Sa a lăsat să se întrevadă – în legătură cu situația popoarelor dintre Rusia și Germania – că există din partea autorităților vaticane un interes particular pentru destinul Poloniei³⁵. Raporturile pe care profesorul Panaitescu le stabilise cu autoritățile pontificale în perioada misiunii sale pe lângă Sfântul Scaun și în contextul reproducerii reliefulor Columnei lui Traian vor asigura prelungirea misiunii sale la Roma și îi vor oferi în ultima parte a vieții – atunci când a fost nevoit să aleagă calea exilului – o susținere financiară indispensabilă.

În ultimele două luni ale anului 1944, Emil Panaitescu a făcut numeroase demersuri pentru a-și regulariza situația la catedră. În luna noiembrie a redactat o adresă către Rectoratul Universității de la Sibiu, solicitând intervenția acestuia în vederea readucerii sale în țară, astfel încât să își poată relua cursurile. Problema a fost discutată în Consiliul Profesorat al Facultății de Filosofie și Litere din 24 noiembrie, unde s-a decis că, până la reîntoarcerea profesorului de la Roma, Catedra de istorie antică să fie suplinită în continuare de Constantin Daicoviciu³⁶. La 12 decembrie 1944, prin adresa nr. 116047 a Ministerului Afacerilor Străine, Direcțiunea Personalului din amintitul minister anunța Rectoratul Universității de la Sibiu că angajarea lui Emil Panaitescu pe lângă Legația României de la Vatican a încetat cu data de 1 octombrie 1944 și că profesorul telegrafiasse în urmă cu câteva zile la Minister, anunțând că „va face tot posibilul să se întoarcă în țară spre a-și relua activitatea la Universitatea din Sibiu, dar pentru moment nu are nici o posibilitate practică de a întreprinde acest voiaj”³⁷. Profesorul a preferat însă – menținând în

³⁵ E. Panaitescu, *op. cit.*, „Magazin istoric”, s.n., 1996, 30, nr. 10(355), p. 40-41; nr. 11(356), p. 26.

³⁶ S.J.A.N. Cluj, Fond Univ. din Cluj, Fac. de Lit., Corespondență, dosar nr. 59, Procese verbale 1944-1945, f. 2v [ședința Consiliului Profesorat de la 24 noiembrie 1944 în care se discută adresa lui Panaitescu către Rectoratul Universității, adresă prin care profesorul solicita readucerea sa în țară pentru a-și relua activitatea la catedră].

³⁷ Idem, doc. nr. 11/1945. Amintita înștiințare era adusă la cunoștința decanatului Facultății de Litere la 9 ianuarie 1945, iar la 10 ianuarie același an, Ministerul Educației Naționale aproba – prin adresa nr. 183.051 – ca profesorul Daicoviciu să suplinească Catedra de Istoria antică pe tot timpul cât profesorul Panaitescu se va afla în concediu. La 13 ianuarie 1945, printr-o altă adresă – nr. 186.957 – Ministerul Educației Naționale anunța Facultatea de Litere transilvăneană că Emil Panaitescu era „împiedicat de motive de forță majoră să vină în țară”, așa că decanatul Facultății cerea Ministerului, la 1 februarie 1945, lămuriri în legătură cu salarizarea suplinitorului, arătând că atât în perioada în care profesorul a fost director al Școlii Române din Roma, cât și pe durata misiunii sale științifice pe lângă Vatican, fusese retribuit cu leafă întreagă, în timp ce suplinitorul era plătit din fonduri speciale. La 2 martie 1945, Direcțiunea Învățământului Superior din Ministerul Educației preciza prin adresa nr. 36.456/1945 că profesorul C. Daicoviciu va fi plătit „până la venirea în țară a d-lui profesor Em. Panaitescu, din fondul de lei 2.298.000, prevăzut în bugetul exercițiului 1944/45 la art. 58”.

același timp raporturi corecte din punct de vedere legal cu Universitatea transilvăneană – să își prelungească șederea și misiunea științifică la Roma. La 1 martie 1945, Ministerul Afacerilor Străine comunica rectoratului Universității că „în prezent nu e cu putință o intervenție în vederea repatrierii din Roma a Dlui Profesor Emil Panaitescu”, iar delegarea profesorului la Roma, cu respectarea tuturor drepturilor la catedră, va fi prelungită până în octombrie 1946.

Relevante pentru raporturile dintre G. Lugli și E. Panaitescu în anii de după cel de-Al Doilea Război Mondial, legături întemeiate în primul rând pe o îndelungată apropiere personală determinată de precedentele relații instituționale, sunt documentele nr. 28, 29 și 30. Conținutul scrisorilor oferă o serie de informații interesante pentru biografia profesorului Universității clujene, aflat în exil la Roma după octombrie 1946, moment din care nu s-a mai putut întoarce în România, în ciuda insistențelor repetate.

În septembrie 1952 (vezi doc. nr. 28), Emil Panaitescu solicita sprijinul profesorului Lugli – încurajat de atitudinea cordială a acestuia – în problema obținerii cetățeniei italiene și a posibilității de a desfășura o activitate universitară sau de cercetare științifică retribuită de Institutul de Topografie Romană din cadrul Universității din capitala Italiei, condus de Lugli, ori de Școala de Arheologie de pe lângă aceeași instituție academică, unde era director arheologul Biagio Pace³⁸, cunoștință a lui Panaitescu din perioada în care era director al Școlii noastre de la Roma. Ultima solicitare venea pe fondul problemelor financiare cu care se confruntau profesorul Panaitescu și familia sa în anii exilului, în perioada respectivă familia Panaitescu fiind în căutarea unei locuințe mai ieftine. În urma demersurilor profesorului Lugli, lui Panaitescu i-a fost alocată, prin intermediul Institutului de Topografie Romană, o sumă de 250.000 lire italiene, în schimbul cărora istoricul român trebuia să presteze o muncă de cercetare în vederea adunării materialelor pentru volumele în pregătire din *Fontes ad Topographiam Veteris Urbis Romae Pertinentes*³⁹ și să expună apoi studenților profesorului Lugli, în formula unor conferințe, concluziile privitoare la monumentele antice din Roma obținute pe baza cercetărilor (doc. nr. 29). Era vorba, în fond, despre un ajutor financiar extraordinar de 250.000 lire italiene, pentru care profesorul Lugli făcuse demersurile necesare la Ministerul Instrucțiunii Publice din Italia încă din toamna anului 1952. Sprijinul acordat de G. Lugli lui Panaitescu venea și datorită faptului că Sfântul Scaun, care până în momentul respectiv finanțase cu un cec periodic munca de cercetare științifică a profesorului român pentru lucrarea monografică privitoare la Columna lui Traian, urma să îi suspende la începutul anului 1953 remunerația, acordându-i în încheiere o sumă unică drept ajutor financiar.

³⁸ Biagio Pace (1889-1955), arheolog. Din 1917 a funcționat ca profesor de arheologie la Universitatea din Palermo. În perioada interbelică a fost președinte al Comisiei Legislative pentru Educație Națională. În anii 1932-35 a ocupat funcția de decan al Facultății de Litere de la Universitatea din Napoli. La sfârșitul anului 1952 era director al Școlii de Arheologie de pe lângă Universitatea romană, iar Panaitescu solicita în septembrie 1952 date în legătură cu o serie de cursuri pe care urma să le susțină în anul academic 1952-53. Date în plus asupra problemei în documentul nr. 29 și notele aferente.

³⁹ 7 vol., Roma, 1952-1969.

Proiectul de sponsorizare de către autoritățile pontificale a activității științifice desfășurate de Panaitescu în vederea unei abordări monografice a monumentului din capitala Italiei, asumat de mișcarea națională română ca simbol al originii romane și al latinității, data încă din anii războiului⁴⁰, iar profesorul de istorie antică de la Universitatea din Cluj – care urma să se întoarcă din toamna anului 1944 la catedră, deoarece i se încheiase misiunea specială pe lângă Sfântul Scaun – a rămas în continuare la Roma, solicitând statului român prelungirea misiunii sale științifice pe lângă Vatican. În calitatea sa de membru corespondent, încă din 1931, al Pontificia Accademia Romana di Archeologia⁴¹ – societate academică din care făceau parte B. Nogara (din anul 1902 ca membru corespondent, iar din 1904 ca titular), Filippo Magi, G. Lugli (din 1923 ca membru corespondent, iar din 1929 ca membru titular) etc. – Emil Panaitescu a utilizat relațiile pe care le construise din perioada în care era director al Școlii Române din Roma, dar, mai ales, în anii misiunii sale culturale la reprezentanța noastră la Vatican, pentru a obține din partea Academiei Pontificale Romane de Arheologie o sponsorizare permanentă în vederea publicării lucrării sale *Colonna Traiana*, carte care urma să aibă două volume și să conțină de asemenea schițele executate în epoca în care au fost realizate reproducerile reliefulor Columnei. Profesorul a fost rechemat în țară în toamna anului 1946 – Legația îi comunicase oficial încheierea misiunii la 6 octombrie 1946⁴² –, însă în vederea continuării proiectului la Sfântul Scaun, Panaitescu solicitase Președintelui Consiliului de Miniștri prelungirea misiunii sale culturale pe lângă Vatican până la apariția publicației, subliniind că tipărirea nu implica financiar statul român, urmând să fie făcută pe cheltuiuala Academiei Pontificale de Arheologie⁴³. Raportul adresat de profesor guvernului român, în care acesta cerea ca în cazul în care nu îi este prelungită misiunea oficială să îi fie acordate viza de intrare în țară și cheltuielile legal convenite de repatriere pentru o familie compusă din patru persoane – sumă care se acorda pentru repatrierea funcționarilor în misiune în străinătate – nu a avut vreun răspuns.

Din punct de vedere financiar, Panaitescu își susținea sejurul la Roma și cu leafa primită de la Universitatea din Cluj – care însă a încetat să îi mai fie trimisă cu data de 1 septembrie 1946 –, precum și cu fondurile deținute de familie, provenind din dota generoasă a soției, Maria-Sofia Lahovary-Krețulescu, fiica diplomatului Alexandru Emanuel Lahovary și a Annei Krețulescu. Din momentul în care Universitatea nu i-a

⁴⁰ De fapt, încă din februarie 1940, când ocupa funcția de director al Școlii Române din Roma, Emil Panaitescu îi replica lui Constantin Moisil – care solicitase public în ziarul „Universul” din 30 ianuarie 1940, la rubrica „Buletinul arheologic și numismatic”, să se realizeze și o interpretare științifică a reliefulor Columnei, cu comentariile de rigoare, în cadrul unui volum unde să fie inclus întreg materialul imagistic executat cu ocazia reproducerilor – că el primise deja „din partea unei mari edituri din Roma însărcinarea de a tipări un nou studiu și o nouă ediție a Coloanei Traiane, în condiții artistice și tehnice dintre cele mai bune”. În același timp, profesorul Panaitescu arăta că ar fi dispus să colaboreze în acest sens și cu o editură din România, dacă s-ar arăta interesată de proiect, astfel încât publicarea Columnei să poată fi realizată atât în ediție italiană cât și în ediție românească. Em. Panaitescu, *Coloana Traiană*, p. 2.

⁴¹ S.J.A.N. Cluj, Fond Univ. din Cluj, Fac. de Lit., dosar prof. E. Panaitescu, f. 23v.

⁴² Idem, doc. nr. 45/1947, f. 5.

⁴³ Idem, f. 4-5.

mai trimis leafa, profesorul va face repetate întâmpinări – în ianuarie⁴⁴, iunie și octombrie 1947 – către decanatul Facultății de Litere din Cluj și către Legația României în Italia, în vederea obținerii vizei de intrare în țară, a salariului în restanță și a cheltuielilor de repatriere sau, cel puțin, a biletelor de vapor pentru patru persoane – clasa a II-a, pe ruta Napoli-Constanța – bilete al căror cost urca în 1947 la peste 1000 de dolari, echivalentul unei sume de 750.000-900.000 lire italiene în cazul în care valuta era cumpărată la bursa liberă, la cursul de schimb publicat în ziare. Întâmpinările profesorului veneau în contextul în care postul său la Catedra de Istorie antică a Universității clujene era încă menținut în suplinire. Problema a fost discutată în ședința Consiliului Profesorat al Facultății de Filosofie și Litere din Cluj de la 21 decembrie 1946, când profesorul Silviu Dragomir a propus să îi fie solicitată lui Emil Panaitescu revenirea cât mai urgentă în țară, pentru a-și începe activitatea la catedră. Pe de altă parte, decanul de atunci al facultății, C. Daicoviciu, anunța în consiliu că în eventualitatea numirii sale în funcția de ministru sub-secretar de stat a decis, în înțelegere cu membrii Institutului de Studii Clasice, să desemneze pentru suplinirea Catedrei sale de Arheologie pe șeful de lucrări de la Institut, Mihail Macrea, iar pentru suplinirea Catedrei de Istorie antică pe asistentul I. I. Russu⁴⁵. Pentru anul academic 1946/47 documentele păstrate în fondul arhivistic al Universității clujene indică faptul că numele profesorului Emil Panaitescu era menținut în tabloul personalului didactic al Facultății de Filosofie și Litere⁴⁶. La 19 mai 1947, prin decizia Ministerului Educației Naționale nr. 87.608/47, Emil Panaitescu era reîncadrat cu data de 1 septembrie 1946 ca profesor titular la Facultatea de Litere și Filosofie a Universității din Cluj⁴⁷.

Într-o adresă trimisă decanatului Facultății de Litere din Cluj la 9 iunie 1947, Emil Panaitescu solicita intervenția decanului pentru a i se trimită salariul retroactiv în vederea achitării datoriilor făcute și pentru a se acorda întregii familii vizele de intrare în țară. În urma intervențiilor Legației României la Roma, profesorul obținuse în mai 1947 aprobarea vizei doar pentru pașaportul personal însă nu avea încă un răspuns pentru restul familiei. În plus, situația financiară a familiei Panaitescu devenise nesigură. „De mai multe luni – arăta profesorul în adresa sa către decanatul Literelor clujene – trăiesc vânzând lucruri și făcând datorii. [...] Mă veți ajuta mult, domnule Decan, dacă din nou veți interveni spre a mi se trimită leafa în continuare de la 1 Septembrie 1946 (ceilalți profesori în misiune în Italia, afară de subdirectorul Școlii, d-l Sever Pop, au primit lefurile *sporite* până la 1 Aprilie 1947). Numai așa aș putea să-mi achit apăsătoarele datorii.”⁴⁸ În plus, Emil Panaitescu stăruia pe lângă decan ca acesta să insiste „cu întreaga autoritate” pentru a i se trimită și suma necesară pentru

⁴⁴ Vezi telegrama trimisă de Emil Panaitescu de la Roma la 29 ianuarie 1947. Idem, f. 6.

⁴⁵ Idem, Corespondență, dosar nr. 68, Procese verbale 1946-47, f. 20. Suplinirile în cauză au fost aprobate de Ministerul Educației Naționale cu data de 15 ianuarie 1947 prin adresa nr. 12.735/947 din 7 februarie 1947. Idem, doc. nr. 14/1947.

⁴⁶ Idem, doc. nr. 16/1947; nr. 219/1947 (în dreptul numelui profesorului este tipărită precizarea „în misiune la Roma”).

⁴⁷ Idem, dosar prof. Em. Panaitescu, nr. 155, f. 26, 28.

⁴⁸ Idem, doc. nr. 45/1947, f. 3.

repatriere, arătând că „oricâte eforturi aș face îmi este imposibil să am această sumă”. Adresa profesorului a fost discutată în ședința Consiliului Facultății de Litere din 27 iunie 1947, iar profesorul Ioan Moga, în calitate sa de fost membru al Școlii Române din Roma, a oferit o serie de lămuriri⁴⁹. Oricum, documentele indică faptul că nu se întreprindea nimic în legătură cu amintita Catedră de Istorie antică fără a fi consultat ministrul Daicoviciu. Aceasta a fost situația și la începutul noului an universitar 1947/48, când Catedra de Istorie antică se afla pe lista celor suprimate temporar (alături de Catedrele de Sociologie, Filologie romanică, Psihologie, Literatura română veche, Engleză și Istoria Transilvaniei)⁵⁰. În legătură cu cei care urmau să asigure suplینirea catedrelor, Consiliul Profesoral al Literelor clujene a desemnat la 14 octombrie 1947 persoanele convenite în fiecare caz, mai puțin în situația celei de Istorie antică, în dreptul căreia în procesul verbal al ședinței se menționa „se va decide numai după ce se va lua avizul d-lui C. Daicoviciu”⁵¹.

În toamna anului 1947 profesorul Panaitescu insista din nou, atât pe lângă Legația noastră la Roma – unde a avut o întâlnire, la 29 septembrie, cu însărcinatul cu afaceri al țării noastre la Roma, consilierul Moscuna-Sion –, cât și printr-o adresă trimisă decanatului Facultății de Litere din Cluj la 9 octombrie 1947, să se repete demersurile pentru obținerea vizei de intrare în România a sa și a familiei, subliniind situația agravată după 14 luni de neplată a retribuției de la Universitate. Panaitescu solicita Ministerului de Externe român acordarea biletelor de repatriere pe vasul „Transilvania”, pe ruta Napoli-Constanța, în contextul în care financiar nu i se putea aloca suma prevăzută pentru întoarcerea în țară a funcționarilor în misiune în străinătate, și insista din nou pe lângă Decanatul Literelor clujene pentru intervenții în acest sens. În mod special, Panaitescu se adresa Universității transilvănene deoarece din partea Legației noastre la Roma i se comunicase la 8 octombrie că s-au făcut întâmpinările cerute, dar că acestea rămăseseră până în momentul respectiv fără răspuns. La 9 octombrie 1947, Emil Panaitescu solicita din nou Decanatul Facultății de Litere de la Cluj să îi fie transferată leafa pe lunile în restanță, spre a putea să își achite „dureroasele datorii” pe care fusese obligat să le contracteze. Scrisoarea lui Panaitescu a fost citită în ședința Consiliului Facultății de la 12 noiembrie 1947, iar corpul profesoral a decis să însărcineze decanatul cu trimiterea unei adrese către Ministerul Educației Naționale „pentru ca prin secția de legături cu străinătatea să intervină pentru a i se acorda d-lui Panaitescu cheltuielile necesare pentru a se putea reîntoarce”⁵². Problema revenirii profesorului în țară nu a fost soluționată pozitiv, iar la 22 iunie 1948, atunci când Consiliul Profesoral al Facultății de Filosofie și Litere din Cluj punea în discuție chestiunea suplینirilor pe anul universitar 1948-49, fiind decisă suplینirea inclusiv a Catedrei de Arheologie – în continuare prin M. Macrea –, avizul

⁴⁹ Idem, Corespondență, dosar nr. 68, Procese verbale 1946-47, f. 64v.

⁵⁰ Idem, f. 65.

⁵¹ Idem, Corespondență, dosar nr. 72, Procesele verbale ale ședințelor Consiliului Facultății de Litere și Filosofie 1947-1948, f. 1.

⁵² Idem, f. 8.

pentru suplinirea Catedrei de Istorie antică nu a fost dat, procesul verbal consemnând că „se va hotărî numai după ce va fi întrebat dl. C. Daicoviciu”⁵³.

În vara anului 1948 situația a luat o nouă turnură în condițiile decretului pentru reforma învățământului⁵⁴, la 16 august 1948 fiind discutate în Consiliul Profesorat al Literelor clujene concluziile întrunirii Consiliului interuniversitar, desfășurată la București la 13 august, și fiind expuse punctele de vedere ale miniștrilor Gheorghe Vasilichi și C. Daicoviciu. Se preconiza deocamdată ca amintita Catedră de Istorie antică și Epigrafie să rămână neschimbată, la fel ca și Catedra de Arheologie și Preistorie condusă de Daicoviciu, intervenindu-se din perspectiva unei reconfigurări pe baze ideologice asupra Catedrelor de Introducere în Filosofie (care urma să devină Catedra de Filosofie marxistă), de Istorie Sud-Est Europeană (care trebuia transformată în Conferință de Istoria popoarelor slave), de Istorie a Transilvaniei (care se dorea a fi convertită în Conferință de Istoria României), de Istoria Românilor (care se va preschimba în Catedra de Istoria României), de Istoriografie Română și Științele auxiliare (despre care se discuta dacă să fie păstrată neschimbată sau să i se dea noua titlatură de Catedră de Izvoarele Istoriei României, „după analogia cu catedrele similare din U.R.S.S.”), de Limba și Literatura maghiară (care era comprimată, urmând a fi înlocuită cu o Catedră de Literatură comparată), de Psihologie (comprimată, preconizându-se înlocuirea cu o Catedră de Lingvistică generală, în timp ce Catedra de Psihologie socială trebuia să se transforme în Catedră de Psihologie), de Filosofia culturii (care urma să fie schimbată în Catedra de Teoria și Istoria Civilizației), de Estetică și Critică literară (pentru care se prevedea transformarea în Catedră de Estetică), de Pedagogie și Istoria Pedagogiei (urmând a fi schimbată în Catedră de Pedagogie), de Sociologie și Etică (modificată în forma unei Catedre de Sociologie), de Etnografie și Folclor (care urma să fie degradată la rangul de conferință)⁵⁵. După reconfigurarea învățământului superior românesc clujean pe principii ideologice în toamna anului 1948 – care a presupus și structurarea Literelor clujene pe patru Facultăți (Facultatea de Pedagogie și Psihologie, Facultatea de Filosofie, Facultatea de Filologie și Facultatea de Istorie și Geografie) – în cadrul Facultății de Istorie și

⁵³ Idem, f. 70. Prin adresa nr. 331/1948 din 3 iulie 1948 către Ministerul Învățământului Public, decanatul Facultății de Filosofie și Litere din Cluj solicita ministrului Constantin Daicoviciu avizul pentru suplinirea Catedrei de Istorie antică. „Vă rugăm, deci – se arăta în adresă –, să binevoiți a ne comunica numele celui pe care Dvoastră îl propuneți pentru suplinirea catedrei de Istorie antică pe anul școlar 1948/49.” În ședința Consiliului Profesorat al Facultății din data de 22 octombrie 1948, în momentul reluării discutării problemei suplinirilor la catedre pentru anul academic 1948/49, a fost propus pentru suplinirea Catedrei de Istoria antică istoricul și filologul clasic Nicolae Lascu. Idem, f. 85v; doc. nr. 331/1948.

⁵⁴ Decretul nr. 175 pentru reforma învățământului, publicat în „Monitorul Oficial”, nr. 177, 3 august 1948.

⁵⁵ În plus, în vara anului 1948 se preconiza înființarea unei Catedre de Limba și Literatura rusă și se discuta despre un lectorat de Limbă și literatură cehă. S.J.A.N. Cluj, Fond Univ. din Cluj, Fac. de Lit., Corespondență, dosar nr. 72, Procesele verbale ale ședințelor Consiliului Facultății de Litere și Filosofie 1947-1948, f. 75-76v.

Geografie a fost organizată Catedra de Istorie generală veche, fiind create, la disciplina Istorie veche, un post de profesor, care va fi ocupat de Nicolae Lascu, și un post de conferențiar, pentru care va fi propus I. I. Russu, ambii foști membri ai Școlii Române de la Roma în anii '30⁵⁶.

În acest context, al transformării radicale a învățământului pe principii ideologice, dar și al evoluțiilor în raporturile dintre statul român și Sfântul Scaun – sensibilizate de la începutul anului 1948 de instalarea republicii în România și anulate din punct de vedere diplomatic odată cu denunțarea de către statul român a Concordatului cu Vaticanul (la 22 iulie 1948) – era de la sine înțeles de ce profesorul Emil Panaitescu, fost membru al Partidului Național Liberal, apropiat al Casei Regale, trimis în misiune culturală la Legația noastră pe lângă Sfântul Scaun de către Ion Antonescu, iar în ultimii ani apropiat al autorităților culturale vaticane, nu a mai fost sprijinit să se întoarcă la catedră. A rămas în exil la Roma și a decedat acolo la 20 februarie 1958, fiind înmormântat în Cimitirul Acatolic Testaccio.

Relevant pentru destinul operei de care profesorul Panaitescu și-a legat activitatea în ultima parte a vieții – reproducerea reliefurilor Columnei lui Traian – este documentul nr. 30, care datează din 14 ianuarie 1958. Copiile în ciment armat ale basoreliefurilor Coloanei Traiane rămăseseră în continuare la Roma, cu toate întâmpinările pe care Emil Panaitescu le făcuse în toamna anului 1946 și în anul următor pentru ca opera plătită de statul român să fie transportată în țară⁵⁷. Doar în toamna anului 1957, în contextul sărbătoririi bimilenarului lui Ovidiu, statul român se adresase profesorului Lugli, cu prilejul unei vizite a acestuia la București, pentru a solicita sprijin în vederea recuperării reproducerilor. Se intenționa transportarea acestora în România și așezarea lor într-un spațiu muzeal în București, după modelul monumentului Tropaeum Traiani de la Adamclissi reliefurile Columnei trebuind însă să fie expuse – prin natura materialului în care au fost executate – într-un loc public ferit de intemperii⁵⁸. De aceea profesorul Lugli se va adresa la mijlocul lunii ianuarie 1958 lui Emil Panaitescu, deja foarte bolnav, pentru ca să îi acorde custodia reproducerilor, soluție preferată atât de statul italian cât și de Sfântul Scaun, cu care România nu mai avea în momentul respectiv raporturi diplomatice. Acordul lui Panaitescu era necesar deoarece profesorul Lugli constatase, interesându-se de modalitățile practice prin care ar fi putut să dea curs solicitării statului român, că nu

⁵⁶ Idem, f. 93-93v.

⁵⁷ „Reproducerile Coloanei Traiane sunt adăpostite în imensul subsol din Forul Traian – arăta Emil Panaitescu într-o adresă către Universitatea din Cluj în 1947 –, în magaziile din subsolurile Muzeului Lateran și o ultimă parte, în lăzi, în Palatul Expoziției. Am adus la cunoștința onoratului guvern, prin rapoarte speciale și amănunțite, că imensa operă este adăpostită gratuit, sub răspunderea și supravegherea mea personală, dar că nu mai pot să-mi iau această răspundere, deoarece urmează ca eu să mă întorc în țară. Nici la aceste rapoarte n-am avut răspuns.” Idem, doc. nr. 45/1947, f. 3.

⁵⁸ Preocupările legate de problema interpretării Columnei lui Traian vor fi reluate și în anii postbelici, tema respectivă inspirând și titlul unui colocviu româno-italian din anii '70 (*L'esame storico-artistico della Colonna Traiana. Colloquio italo-romeno, Roma, 25 ottobre 1978*, Roma, Accademia Nazionale dei Lincei, 1982, 73 p. (Accademia Nazionale dei Lincei. Atti dei Convegni Lincei, 50).

existase un schimb de scrisori oficial între Statul Cetății Vaticanului și guvernul român, respectiv între Municipality Roma și amintitul guvern, ci doar o corespondență privată între Emil Panaitescu – în calitate de responsabil al executării reproducerilor – și amintitele oficialități romane și vaticane.

Documentele cu nr. 3-26 datează din perioada în care Emil Panaitescu a funcționat ca director al Școlii Române de la Roma, iar Giuseppe Lugli ca secretar și apoi consilier științific al instituției. De aceea conținutul lor denotă în primul rând raporturile instituționale dintre aceștia și oferă o serie de informații despre funcționarea, activitatea și viața internă a Școlii noastre din capitala Italiei. Raportul dintre cei doi profesori a fost în general armonios și de acest lucru a beneficiat în primul rând Institutul Român de la Roma și bursierii săi. Numeroase scrisori se referă la organizarea ciclurilor anuale de conferințe ale Școlii, a Expozițiilor secțiunii artistice, a participării românești la congresele internaționale desfășurate în capitala Italiei, a organizării logistice în interiorul Școlii, a distribuirii oaspeților, oferind chiar date amănunțite asupra derulării activităților gospodărești, a desemnării unuia dintre bursieri în funcția de șef al cantinei, a cotidianului instituției (doc. nr. 5) etc. Nu lipsesc nici referiri copioase la profilul personal și activitatea extra-științifică a unor membri ai Școlii, cum ar fi de exemplu, în cazul lui Gr. Avakian⁵⁹.

Dar în primul rând, grupajul de documente amintit – în mod special corespondența din anii 1932-34, mai ales scrisorile nr. 6-13 – evidențiază organizarea secretariatului Școlii Române din Roma, atribuțiile secretarului în anii '20 și în anii '30, istoria acestui aspect instituțional pe întreg parcursul perioadei interbelice, cu etapele care au existat (secretar permanent al Școlii până în 1934, din anul amintit fiind separate atribuțiile secretarului administrativ de cele ale consilierului științific, în fine stabilirea funcțiilor prin legea de reorganizare a Școlilor de la Roma și din Franța din anul 1941). Documentele pun în lumină exact ceea ce s-a păstrat din competențele secretarului permanent⁶⁰ în activitatea consilierului științific (îndrumarea științifică a

⁵⁹ Grigore Avakian (1899-1982), istoric, arheolog, profesor și specialist în limba și literatura armeană. A urmat cursurile Universității din București, printre profesori avându-l și pe Vasile Pârvan. După absolvirea Literelor bucureștene în octombrie 1923, în specialitatea istorie-geografie, a funcționat la Muzeul de Antichități din Cetatea Albă, fiind unul dintre colaboratorii istoricului antichității, arheologului și epigrafistului Paul Nicorescu (1890-1946). Gr. Avakian s-a specializat la Roma în anii 1931-32, iar la sfârșitul deceniului al patrulea era profesor la Liceul „Traian” din Turnu Severin. A redactat o serie de contribuții precum *Inscriptii armenesti din Cetatea Albă* („Revista Istorică”, 1923, 9, nr. 7-9), *Săpăturile de la Cetatea Albă* („Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secția pentru Basarabia”, 1931), *Rilievi inediti di monumenti etruschi e romani* („Ephemeris Dacoromana”, 1935, 5) etc. „Universitatea din București. 1924-1925”, București, 1926, p. 111; „Buletinul Asociației Academice «V. Pârvan» a foștilor Membri ai Școalei Române din Roma”, București, 1939-40, 12, p. 17; 1940-43, 13-15, p. 32.

⁶⁰ Regulamentul pentru aplicarea legii care înființează Școlile Române de la Paris și Roma prevedea la articolul 22 că îndatoririle secretarilor permanenți – care erau numiți de Ministerul Instrucțiunii la recomandarea Academiei Române, făcută în urma propunerilor motivate ale directorilor Școlilor – erau următoarele: îndrumarea și controlul activității membrilor din secțiunea lor, fiind responsabili față de directorii Școlii atât de purtarea, cât și de activitatea bursierilor; conducerea treburilor curente ale secțiunilor, atât din punctul de vedere al mijloacelor materiale de lucru, cât și al activității intelectuale a bursierilor; conducerea

bursierilor în legătură cu instituțiile academice italiene, mai ales în lipsa directorului, cursuri aplicate pe problema monumentelor antice din Roma, îngrijirea publicațiilor Școlii, corespondența oficială științifică cu autoritățile italiene și facilitarea contactelor cu acestea și cu diversele personalități culturale și științifice, supravegherea lărgirii fondului de carte al bibliotecii), evoluția organizării instituționale a Școlii Române de la Roma, a funcțiilor de consilier științific și de secretar administrativ, a căror instituire și separare de atribuții a fost reclamată de condițiile practice din Școală, aspectele financiare ale problemei. Intrarea în funcțiune a noului edificiu al Școlii la finele anului 1931 a fost printre cauzele practice care au impus organizarea secretariatului administrativ al Școlii. „L'Accademia è divenuta un grande Istituto – scria Lugli în 1933 lui Emil Panaitescu – e purtroppo talvolta anche un grande albergo. So bene che questo è contrario alle sue intenzioni, ma è fatale: con un tale palazzo non se ne può fare a meno” (doc. nr. 8).

Materialul arhivistic pune în lumină și soluțiile de moment sau proiectele care au existat în legătură cu organizarea secretariatului Școlii: propunerea ministrului României la Roma, Ion Lugoșianu⁶¹, ca profesorul Lugli să păstreze funcția de secretar al instituției și lui să îi fie alăturat un contabil trimis de Banca Națională pentru partea administrativă și financiară, economist care să urmeze în același timp studii de specialitate în capitala Italiei, sau propunerile lui Lugli ca șeful personalului de serviciu de la Accademia di Romania (cel care gestiona activitatea îngrijitoarelor, a bucătarului, a ospătarului etc.) să preia atribuțiile de administrator – pe baza unei garanții financiare solicitate de statul român –, în vreme ce pentru conducerea personalului auxiliar al Școlii să fie angajat un vechi camerist sau majordom – preferabil cu o experiență într-o casă nobiliară italiană – care să se ocupe în același timp de servirea mesei și de garderobă (doc. nr. 9).

Documentele oferă totodată informații despre geneza funcției de bibliotecar, apărută din necesități practice la începutul anilor '20, când unul dintre primii bursieri ai Școlii, Alexandru Busuioceanu, s-a ocupat de aranjarea și organizarea primului nucleu al fondului de carte al Institutului nostru din capitala Italiei.

gestiunii materiale și morale a întregii Școli, ca ajutoare ale directorului, sau în lipsa lui, ca locuitori; îndeplinirea, sub conducerea directorului, a tuturor îndatoririlor prevăzute în regulament; efectuarea de studii și lucrări personale despre care trebuiau să raporteze semestrial Academiei Române prin intermediul directorului Școlii și pe care aveau datoria să le publice în publicațiile sau să le expună în expozițiile Școlii; supravegherea ajurnării bibliotecii și a colecțiilor Școlii cu toate publicațiile și materialele noi; îngrijirea publicării lucrărilor în periodicele sau colecțiile Școlii. „Monitorul oficial”, 1921, nr. 105, 13 august, p. 4152.

⁶¹ Ion Lugoșianu (1890-1957), jurist, om politic și diplomat. A studiat la București și Paris și a fost membru, în calitate de consilier tehnic, al delegației române la Conferința de Pace de la Paris. A făcut parte din Partidul Național-Tărănesc, a fost deputat în Parlamentul României și a ocupat funcțiile de subsecretar de stat, apoi de ministru al Instrucțiunii Publice și Cultelor – în guvernul Gh. Gh. Mironescu (7-8 iunie 1930) și ad interim în guvernul Alexandru Vaida-Voevod (6-9 iunie 1932) – și pe cea de ministru al Industriei și Comerțului în guvernele Alexandru Vaida-Voevod și Iuliu Maniu (6 iunie – 10 august 1932, 20 octombrie 1932 – 14 iunie 1933). A fost trimis în 1933 ministru al României la Roma, unde va reprezenta țara până în 1937. Arestat de comuniști în 1948, a fost condamnat la muncă silnică pe viață și a sfârșit în închisoarea Râmnicu-Sărat. Căsătorit cu Elena Popescu, fiica lui Stelian Popescu, directorul ziarului „Universul”. Vezi Elena Popescu-Lugoșianu, *Jertfele mele: tatăl, soțul și fiul*, „Memoria. Revista gândirii arestate”, 8, p. 64-74 (în ciclul „Al doilea cerc al suferinței”).

Această muncă suplimentară, pe care inițial o îndeplineau unii bursieri ai Școlii sub conducerea lui G. Lugli era recompensată în anii '30 cu un cec periodic și va fi precizată prin legea de reorganizare a celor două Școli Române din 1941, Dinu Adameșteanu – fost membru al instituției – funcționând ca bibliotecar în anii celui de-Al Doilea Război Mondial⁶² (doc. nr. 9).

La nivel personal, o anumită tensiune în raporturile dintre Emil Panaitescu și Giuseppe Lugli apare în corespondența din vara anului 1933, când Lugli – numit în anul respectiv profesor de topografie română la Universitatea din Roma – nu a mai acceptat munca de secretar al Școlii, dorind să desfășoare în continuare doar o activitate de consilier științific și derobându-se în consecință de responsabilitățile administrative, cărora nu le mai putea aloca timpul său și care nu mai cadrau cu noul său statut. Profesorul Lugli a solicitat atunci direcțiunii Școlii Române o recompensă financiară pentru activitatea sa în serviciul statului român și pentru bunul mers al Institutului nostru din capitala Italiei în primul deceniu de la înființare. Relațiile dintre cei doi profesori s-au păstrat însă în continuare optime, iar în primăvara anului 1935, Emil Panaitescu va face numeroase intervenții – din postura de director al Școlii Române din Roma, dar și ca deputat liberal în Parlamentul României – pentru ca Giuseppe Lugli să primească recompensa financiară solicitată. Grupul de documente nr. 3-26 – care acoperă cronologic un deceniu, 1929-39 – conturează și nivelul raporturilor personale dintre cei doi profesori, care nu se opreau la nivelul complezenței academice (vezi de exemplu doc. nr. 13, 26).

Sugestive pentru calitatea amintitelor relații sunt scrisorile nr. 1-2 și ultimul document publicat, o scrisoare a fiului lui Emil Panaitescu, Emil-Alexandru, către profesorul Lugli. Conținutul lor oglindește în primul rând nivelul personalului și reflectarea acestuia asupra instituționalului. Prin scrisoarea din 5 august 1927, Emil Panaitescu îi solicită secretarului Școlii Române din Roma, din 1926 membru corespondent al Academiei Române, o recomandare către înaltul for științific pentru a putea accede la funcția de director al Institutului nostru din capitala Italiei, rămasă liberă după decesul lui Vasile Pârvan. Emil Panaitescu cerea amintita favoare în calitate de fost membru al instituției, de discipol al marelui dispărut, dar și pe baza legăturilor de curtoazie diplomatică pe care socrul său Al. Em. Lahovary, atunci ministrul nostru la Roma, le stabilise cu profesorul Lugli. În plus, Emil Panaitescu îi garanta anticipat secretarului Școlii, în cazul în care ar fi primit postul, o poziție emergentă în instituție. Susținerea din partea secretarului Școlii era deosebit de importantă pentru Emil Panaitescu, confruntat cu poziția celui alt fondator al Școlilor noastre din străinătate, Nicolae Iorga, care îl prefera pentru funcția respectivă pe G. G. Mateescu. După ce acesta din urmă a ocupat, pe o durată de doi ani, postul de conducere la Institutul nostru din capitala Italiei, Panaitescu îl va ține în continuare la curent pe secretarul Școlii cu preocupările sale științifice și cu inițiativa sale legate de instituție (fondarea, în 1928, a Asociației Foștilor Membri ai Școlii Române de la

⁶² „Annales Institutorum”, 1941-42, 14, p. 40.

Roma), în speranța unei repetate susțineri a candidaturii sale pentru funcția de director la Roma în anul 1930, la expirarea mandatului lui Mateescu.

Ultima scrisoare datează din noiembrie 1952 și am considerat util să o introducem întrucât pune într-o lumină nouă, circumscrisă exclusiv sferei privatului și personalului, raporturile dintre cei doi universitari, mai mult, dintre profesorul Lugli și familia Panaitescu.

Correspondența este redactată în mare parte olograf, de cele mai multe ori pe hârtie cu antetul Școlii Române din Roma sau al Adunării Deputaților, atunci când emitentul este Emil Panaitescu. Scrisorile pe care Giuseppe Lugli le-a adresat profesorului de istorie antică de la Universitatea clujeană sunt în marea lor parte concepute redactate manual și doar unele dintre acestea (doc. nr. 11) au și varianta definitivă dactilografiată⁶³. Doar dactilografiate sunt scrisoarea lui Emil Panaitescu către Giuseppe Lugli din 12 iulie 1944, cele ale profesorului Lugli către Panaitescu din 22 iulie 1933 și 20 februarie 1953, precum și fragmentul din epistola lui Lugli către Panaitescu din 14 noiembrie 1933, deci acea parte din corespondență care are în primul rând un caracter oficial.

⁶³ Documentul nr. 1 face parte din Fondo Giuseppe Lugli, Corrispondenza, cartella 06, foglio 177, epistola nr. 2 din același fond, Corrispondenza, Corrispondenza varia, cartella 04, foglio 158, scrisorile cu numerele 3-11 sunt din Fondo Giuseppe Lugli, Curriculum Lugli, Varie I, Cartella 08, Accademia di Romania, foglio 05, 07, 08, 10, 11, 14, 15, 24. Documentele 12-29 sunt cotate Fondo Giuseppe Lugli, Corrispondenza, Corrispondenza varia, cartella 02, foglio 330-340, 342-347, 351, iar scrisoarea nr. 30 e din cartella 04, foglio 144. Ultima scrisoare, cea adresată de fiul lui Emil Panaitescu – Emil-Alexandru Panaitescu – profesorului Lugli se află în același fond, cartella 03, foglio 201. În parantezele drepte au fost completate lipsurile din text (de exemplu numele expeditorului atunci când e vorba despre conceptele scrisorilor lui Lugli), au fost date explicații suplimentare sau s-a oferit formula corectă în limba italiană (în cazul epistolelor redactate de Emil Panaitescu).

ANEXE

1

Cluj, Str. Minerva 5
5. VIII 1927

Caro Lugli,

Grazie per la Sua lettera tanto cortese e gentile per me. Ne[gl]i ultimi giorni sono stato sempre in viaggio e soltanto adesso posso risponderli. Vorrei con grande piacere scrivere l'articolo, ma fino alla metà di agosto per me è impossibile di farlo. Adesso lavoro all [al] rapporto sui m[i]ei scavi dell'anno passato e vorrei molto che questo lavoro sia pubblicato verso ottobre. Nell [Nel] mese di settembre sono occupato coi m[i]ei scavi.

M[i]ei più vivi ringraziamenti anche all [al] Prof. Ussani⁶⁴. *Più tardi* accetterei con grande piacere di scrivere un articolo sullo sviluppo della Romania moderna e la sua dinastia, come anche su altri argomenti che possono interessare la rivista di Ginevra.

Che cosa pensa Lei sulla Scuola di Roma? Quale è la situazione morale e materiale attuale? Quale [Quali] le difficoltà? Se Lei crede che io potrei venire come direttore, allora Lo [La] prego di scrivere, nella sua qualità di segretario della Scuola e nell'interesse della Scuola, un rapporto all'Accademia di Bucarest, mostrando la Sua opinione che io potrei essere il più indicato per sostituire il prof. Pârvan come direttore.

Ma io non accetterei che con la condizione che Lei rimanesse alla Scuola in una condizione ancora migliore e con un'autorità più completa di quella presente. Per me continuare il bel lavoro cominciato a Roma è un dovere di pietà verso Pârvan, ma e anche un onore per il nostro paese.

Questo mese rimaniamo a Cluj, ma mi scriva sempre al mio indirizzo a Cluj.

Tutti [e] tre siamo bene e a voi tre mandiamo i nostri migliori saluti.

Em. Panaitescu

Li mando le poche parole che ho detto per Pârvan⁶⁵.

⁶⁴ Vincenzo Ussani (Napoli, 1870 – Roma, 1952), filolog italian, profesor de literatură latină la Universitățile din Messina, Palermo, Padova, Pisa și Roma. În cel de-al doilea deceniu interbelic a fost vicepreședinte și președinte al Consiliului director al Uniunii Academice Naționale, ca reprezentant al R. Istituto Veneto. În 1935 s-a numărat printre membrii consiliului de conducere, alături de Biagio Pace, Giuseppe Cardinali și Giulio Quirino Giglioli, al Institutului Italian pentru Istorie Antică, fondat în același an la 25 februarie. Dintre scrierile sale amintim *Sul valore storico*, *Le liriche di Orazio*, *Storia della letteratura latina dalle origini al 14 d. c.* etc. „Annales Institutorum”, 1932-33, 5, p. 183; 1933-34, 6, p. 215; 1934-35, 7, p. 38-39, 72-73; 1935-36, 8, p. 35; 1936-1938, 9-10, fasc. I, p. 42-43; 1941-1942, 14, p. 21.

⁶⁵ Probabil textul cuvântării pe care Emil Panaitescu a rostit-o la înmormântarea lui Pârvan în numele Universității clujene și al școlii de istorie antică din centrul de cultură transilvănean. Cuvintele lui Panaitescu dedicate memoriei maestrului îl evocau pe Vasile Pârvan în primul rând în ipostaza de fondator al Universității clujene românești. Materialul – intitulat *Vasile Pârvan* – a fost publicat în „Societatea de Mâine” (Cluj, 1927, 4, nr. 29-30, p. 373-374) la rubrica „Figuri reprezentative” și era completat, în numerele 27-28, respectiv 29-30 ale revistei, de o prezentare biobibliografică a ilustrului dispărut, prezentare datorată lui G. G. Mateescu. Cuvântarea lui Panaitescu la funeraliile lui Pârvan a fost publicată și în „Națiunea” din Cluj (nr. 138 din 5 iulie 1927). Un necrolog dedicat lui Vasile Pârvan și semnat de Panaitescu a apărut și în buletinul Muzeului Limbii Române, „Dacoromania” (Cluj, 1927-28, 5, p. 883-885).

Universitatea din Cluj
Seminarul de Istorie Antică

10 Marzo 1928

Caro amico Lugli,

Ringrazio molto per la sua lettera e sono contentissimo che Lei potrà continuare di rimanere tranquillamente alla Scuola⁶⁶.

Gli ex. Soci della Scuola hanno costituito una *Associazione* e mi hanno fatto l'onore di nominarmi Presidente. A questa Associazione hanno aderito 16 de[gl]i ex. soci, mancano soltanto due adesioni (Mateescu e Grămadă)⁶⁷. Sul[lo] scopo e l'attività di [della] nostra Associazione Lei sarà fra poco messo in [al] corrente ufficialmente.

Il volume sugli ultimi scavi di Pompei non è rimasto da me, io l'ho ordinato [ordinato] da Treves, ma fin'adesso non ho potuto averlo.

Il piccolo Emilio-Alessandro⁶⁸ ha compiuto questi giorni un anno, sta bene e manda al suo amico Piero⁶⁹ molti [molte] smorfiette e baci.

⁶⁶ În legătură cu continuitatea lui G. Lugli în calitate de secretar al Școlii Române din Roma și sub directoratul lui G. G. Mateescu – chiar în condițiile în care Lugli l-a susținut pe Emil Panaitescu, în toamna anului 1927, în vederea obținerii funcției de director al Institutului nostru de la Roma după moartea lui Pârvan –, vezi și corespondența sau rapoartele lui Mateescu adresate instituțiilor statului român de care depindea Școala din capitala Italiei. În raportul noului director de la Roma către Academia Română din mai 1928 se menționa: „îndată după confirmarea numirii mele ca director [26 ianuarie 1928], i-am cerut [lui G. Lugli] printr-o scrisoare să rămână mai departe la postul său și l-am rugat să-mi acorde tot concursul, pentru a putea păstra neștirbită moștenirea bogată, lăsată de regretatul fost profesor al meu, Vasile Pârvan, și a urma strict căile tradiției deschise de el. În urma răspunsului său afirmativ, am tratat și organizat, prin corespondență italiană cu dânsul, toate afacerile Școalei, de la 15 Februar până la sosirea mea la Roma, la începutul lunii April 1928. D-sa continuă și acum a controla activ lucrările Școalei în absența mea și mă ține regulat la curent cu tot ce se întâmplă acolo. D-l secretar mi-a înaintat o scrisoare a sa, prin care mă roagă a interveni pe lângă Onor. Academie Română și pe lângă Onor. Minister al Instrucțiunii, ca să i se sistematizeze situația într-un anumit fel precis. Voiu adresa această scrisoare celor în drept, tradusă în românește, cu recomandarea de a i se da satisfacția posibilă, în marginile legilor noastre, căci persoana și activitatea d-sale s-au dovedit folositoare Școalei noastre și contribuie la strângerea legăturilor româno-italiene”. S.J.A.N. Cluj, Fond Univ. din Cluj, Fac. de Lit., doc. nr. 645/1-1927/28, f. 10v, 11; *Nicolae Iorga și Universitatea din Cluj. Corespondență (1919-1940)*, ediție îngrijită de P. Țurlea și Stelian Mândruț, București, Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă, Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu”, 2005, p. 245, 258, 269; *Scrisori către Ioan Bianu*, ediție și note de Marieta Croicu și Petre Croicu, vol. II, Documente literare, București, Edit. Minerva, 1975, p. 252-253.

⁶⁷ Adeziunea lui N. Grămadă la „Asociația foștilor Membri ai Școalei Române din Roma”, constituită la 18 februarie 1928 la București, se pare că a ajuns ulterior, deoarece în primul număr al „Buletinului Asociației foștilor Membri ai Școalei Române din Roma”, pe anul 1928-29, se menționează că societatea îi avea ca fondatori pe 17 dintre cei 18 ex-*alumni* ai Institutului nostru din capitala Italiei, lipsind din rândul lor doar directorul de atunci al Școlii, G. G. Mateescu. Despre Nicolae Grămadă (1892-1961), istoric bucovinean specializat în disciplinele auxiliare ale istoriei, conferențiar la Facultatea de Litere și Filosofie a Universității din Cernăuți în perioada 1928-40 și 1941-44 apoi profesor al Universității ieșene până în 1952, vezi Harieta Mareci, *Nicolai I. Grămadă*, „Glasul Bucovinei. Revistă trimestrială de istorie și cultură”, Cernăuți-București, 2005, 12, nr. 1 (45), p. 17-22. Vezi, de asemenea, „Buletinul Asociației foștilor Membri ai Școalei Române din Roma”, 1928/29, 1, p. 3-4, 10.

⁶⁸ Este vorba despre Emil-Alexandru Panaitescu, fiul lui Emil Panaitescu și al Mariei-Sofia Lahovary-Krețulescu, născut la 8 martie 1927.

Da parte mia e della [di] mia moglie i nostri più bei ricordi e le nostre migliore [migliori] amicizie per Lei e per la Sua Signora.

Suo Devotissimo
Em. Panaitescu

Spero che non troppo tardi seguirà l'articolo per *Historia*⁷⁰.

3

[noiembrie-decembrie 1929 sau începutul anului 1930⁷¹]

Egregio Signor Direttore,

Confidando nella stima ed amicizia che Ella ha dimostrato verso di me, mi permetto di esprimerle un mio desiderio perché Ella se ne faccia interprete presso le autorità competenti.

Le sono note le mie condizioni rispetto alla Scuola fin dal primo giorno in cui io fui nominato Segretario, cioè dal giorno stesso in cui la Scuola fu fondata.

⁶⁹ Piero Maria Lugli (1924-2008), fiul lui Giuseppe Lugli, cunoscut arhitect roman. Pentru date în plus, vezi V. Turcuș, *Din corespondența din exil a unui fost director al Școlii Române din Roma: Scarlat Lambrino, în Pe urmele trecutului. Profesorului Nicolae Edroiu la 70 de ani*, coord. Susana Andea, Ioan-Aurel Pop, Cluj-Napoca, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, 2009, p. 667-668.

⁷⁰ Este vorba despre revista „Historia”, subintitulată „Studi istorice per l'antichità classica”, periodic inițiat în 1927 ca o nouă serie a „Studiilor istorice de antichitate clasică”, conform aceluiași proiect de promovare a istoriei antice care a constituit unul dintre obiectivele politicii regimului mussolinian în sfera culturii. Constituindu-se ca o publicație trimestrială sub îngrijirea editurii „Popolo d'Italia”, „Historia” îl număra în rândul fondatorilor pe Amaldo Mussolini, avea consiliul director la Milano, iar administrația era așezată pe lângă Casa editrice del Popolo d'Italia, din Via Lovanio, tot la Milano. Respectiva editură poate fi catalogată în rândul celor care au apărut în Italia imediat după impunerea fascismului la putere, având în program, așa cum indica denumirea lor, publicarea de opere de propagandă (așa a fost cazul editurilor „Ardita” din Roma, „Audace” sau „Imperia” din Milano, „Mussolinia” din Mantova, pentru a continua spre sfârșitul anilor '30 cu așezământul editorial „L'Urbe”, condus de Antonio Muñoz și specializat în tipărirea lucrărilor protagoniștilor erei fasciste). Condusă de profesorii Carolina Lanzani (de la Universitatea din Milano), Giovanni Niccolini (de la Universitatea din Genova) și Filippo Stella Maranca (de la Universitatea din Bari), revista „Historia” avea în consiliul director specialiști precum Ettore Pais și Vittorio Scialoja de la Universitatea din Roma, Pericle Ducati și Arturo Solari de la Universitatea din Bologna, Alessandro Chiappelli de la Florența, Emanuele Ciaceri de la Universitatea din Napoli, Gaetano Mario Columba de la Universitatea din Palermo sau Remigio Sabbadini de la Universitatea din Pisa, redacția fiind asigurată de Giuseppe Ostinelli și Ezio Camuncoli, publicist și literat italian. La revistă colaborau cu recenzii și materiale profesorii Roberto Paribeni, Jérôme Carcopino, Matteo della Corte sau secretarul Școlii Române din Roma, Giuseppe Lugli.

⁷¹ Datarea conceptului scrisorii pe care G. Lugli urma să o adreseze directorului Panaitescu s-a făcut ținând cont de menționarea în text a perioadei de șapte ani de activitate în serviciul statului român a secretarului Școlii noastre din Roma, de faptul că este foarte posibil ca solicitarea lui Lugli să fie legată de recenta numire a unui nou director în fruntea instituției – numire care a avut loc cu data de 15 octombrie 1929 – și de considerentul că Panaitescu și Lugli discutaseră probabil problema înainte ca secretarul Școlii Române din capitala Italiei să alcătuiască cererea (or, profesorul Panaitescu s-a aflat la Roma în perioada 21 noiembrie – 22 decembrie 1929, așa cum rezultă din fondul arhivistic din anii interbelici al Facultății de Litere din Cluj, noul director al Institutului nostru din Roma solicitând la 7 noiembrie 1929 un concediu de la catedră pentru a se deplasa în capitala Peninsulei în vederea preluării direcțiunii). S.J.A.N. Cluj, Fond Univ. din Cluj, Fac. de Lit., Procesele-verbale încheiate în ședințele Consiliului Profesorilor în anii 1929/30-1933/34, reg. nr. 114, f. 519/27; dosar prof. E. Panaitescu, nr. 155, f. 19v-20.

Chiamato dal compianto Prof. Pârvan ad assumere il delicato incarico di Segretario Scientifico per il collegamento fra il nuovo Istituto e le autorità italiane e straniere di Roma, ho dovuto ben presto assumerne anche l'amministrazione e la sorveglianza di tutto il movimento interno.

Mi sono trovato spesso in momenti difficili, specialmente per la morte dei due precedenti direttori, tra difficoltà finanziarie e non senza qualche dispiacere dalla parte dei membri.

Le mie mansioni si sono espletate nei campi più vari: dalle lezioni scientifiche ai membri, alla guida e correzione dei loro lavori, dalla amministrazione generale della Scuola alla direzione del personale, dall'inventario di tutto il mobiglio al controllo giornaliero della biancheria e della suppellettile della Scuola, senza alcun aiuto e con uno stipendio non certo notevole.

Tutto questo io ho fatto per sette anni con una semplice nomina del primo Direttore e con lettere di conferma del Pârvan stesso e del defunto Prof. Mateescu.

Credo di aver dato in tutto questo periodo prove sufficienti di attività e di zelo, e di meritare oggi una situazione più chiara, dal punto di vista legale, della mia posizione che mi permetta un lavoro più tranquillo e sempre più proficuo.

La prego perciò vivamente di interessarsi con la sua autorità perché io abbia una nomina ufficiale da parte del Ministero della Istruzione di Romania e quindi i nostri rapporti vengano fissati mediante un contratto secondo le norme che sono state già applicate in altri casi simili.

[G. Lugli]

4

[redactată olograf de G. Lugli]

Roma
[1931]

Signor Segretario,

ho preso visione della contabilità della Scuola per gli anni 1928, 1929 e 1930, i primi due anni pertinenti alla gestione del defunto direttore Prof. Mateescu, il terzo alla mia stessa direzione, e sono lieto di dimostrarle la mia piena soddisfazione per l'esattezza della contabilità generale e per l'accuratezza degli atti giustificativi.

La saluto

Il Direttore
[Em. Panaitescu]

5

26 giugno 1932

Ill.mo Sig. Direttore,

Per evitare, secondo il mio costume, pettegolezzi nella nostra Accademia, Le ho appena accennato ad alcune osservazioni che ho dovuto fare al Sig. Avakian; ma visto che egli ne ha fatta una pratica ufficiale, mi metto anche io sullo stesso principio.

Il Sig. Avakian, da quando ha assunto le funzioni di capo-mensa crede di essere diventato il vice-direttore della Scuola: ha cominciato a dare disposizioni ai domestici senza interpellare la Direzione, e spesso in contrasto con quelle date dalla Direzione; si immischia nella gestione della lavanderia, della stireria ecc., domandando al personale addetto cose che non lo riguardano. Frequenta spesso l'anticamera della Segreteria, parlando con i fornitori e dando il suo parere non richiesto quando vengono operai per lavori, mobiglio novo, ecc. Nel comandare usa modi sgarbati e incoerenti; il cameriere è venuto un giorno da me a reclamare perché gli aveva dato la scopa in testa; il cuoco si lamenta che va ogni momento in cucina per insegnargli come deve cucinare, come deve pulire e perfino stabilendo le ore in cui deve andare al gabinetto.

Per quanto riguarda le pulizie, pretende che si scopi con le porte e le finestre chiuse, senza poter mai arieggiare convenientemente gli ambienti per paura delle correnti.

Nel colloquio avuto con lui gli ho detto molto gentilmente che egli si occupi di come è fatta la cucina, delle vivande che il cuoco compra e della contabilità relativa, ma che tutto il resto è di *pertinenza*

assoluta della Direzione e che i membri hanno potere soltanto di segnalare le deficienze che riscontrassero nel servizio.

Nel fare ciò non ho voluto difendere me, come Lugli, ma la funzione del Segretario, rappresentante del Direttore durante la sua assenza. Non posso permettere che un altro si sostituisca alla Direzione come ispettore non autorizzato, tanto più quando si tratta di un incompetente in questioni disciplinari e di un carattere non adatto a vivere collegialmente. Le direttive di comando debbono essere uniche se si vuole che l'Istituzione vada bene e non variare di mese in mese a seconda delle varie tendenze dei membri. In questo modo non facciamo altro che il male della nostra Istituzione.

Nelle altre accademie è rigorosamente vietato ai membri di accedere nelle cucine e nei locali di servizio. Da noi invece alcuni membri sembra che preferiscano frequentare le cucine anziché le biblioteche. Non credo che questa sia precisamente la loro funzione. Il Sig. Avakian infatti ha chiesto ai colleghi di rimanere capo-mensa per un altro mese ancora, quantunque questo incarico lo tenga impegnato, come egli stesso mi ha confessato, oltre 6 ore al giorno. Egli è il solo, a quanto mi consta che fino ad ora non ha prodotto alcun serio lavoro scientifico.

Se si verificasse la richiesta del Sig. Avakian sarei costretto di chiederle il mio congedo estivo durante il mese di luglio, perché non posso assumere la responsabilità degli inconvenienti che si verificassero col personale, il quale si è più volte lagnato con me di questo.

Così pure debbo protestare contro il sistema invalso presso i membri di presentare i loro reclami direttamente a Lei, senza che passino prima per le mie mani, come in tutti gli uffici; in tal modo che essi possono esagerare o inventare accuse verso di me, delle quali io non posso difendermi. Dalla sua lettera mi accorgo che il Sig. Avakian deve averle scritto che la Accademia è trascurata, che nessuno si cura delle pulizie e che se non ci fosse lui tutto andrebbe a male. In dieci anni, da quando sono alla Accademia, so quali sono i doveri del mio ufficio, e di questi debbo rispondere solo a Lei, come Direttore, di fronte a fatti positivi e non a parole lanciate senza giusta consistenza. Mi perdoni questo sfogo, [forse in articulo mortis – fragment la care s-a renunțat], ma anche io ho la mia dignità che non desidero che sia compromessa per simili sciocchezze.

[G. Lugli]

6

1 agosto 1932

Egregio Sig. Direttore,

In seguito ai nostri amichevoli colloqui tenuti fin dal maggio scorso rimane convenuto che col giorno 30 ottobre a.c. io lascerò le funzioni di Segretario amministrativo dell'Accademia di Romania in Roma, conservando quelle funzioni scientifiche per le quali fui chiamato a collaborare dal defunto Prof. Pârvan fin dal 1° novembre 1922.

Con vivo dispiacere lascio un tale posto di onore e di lavoro dopo dieci anni, in cui soddisfazioni onorifiche e inevitabili disagi accompagnarono il diuturno ufficio, funestato dalla immatura perdita dei due precedenti direttori. Il considerevole sviluppo assunto ora dall'Accademia con la nuova Sede non mi permette più di conciliare i doveri di cotesta amministrazione con quelli della mia qualità di impiegato presso il Governo italiano⁷².

Mi sento onorato tuttavia di rimanere nella Accademia come consulente scientifico, il che mi permetterà di svolgere una attività più ampia e più personale a maggior profitto degli studi dei nostri membri.

Resta fra noi convenuto che con la data medesima del 30 ottobre, salvo eventuale breve dilazione, lascerò libero l'appartamento da me ora occupato in Accademia, conservando la sovvenzione annua di Lire 9000, da pagarsi come al solito in quattro rate trimestrali anticipate.

⁷² În perioada 1923-33, Giuseppe Lugli a ocupat funcțiile de inspector, apoi de director al Antichităților din Lazio. Vezi curriculum G. Lugli în Fondo Giuseppe Lugli, Curriculum Lugli, Varie I, Cartella 06, G. Lugli – Curriculum generale e pubblicazioni principali, foglio 01.

Il presente impegno è stipulato di comune accordo per 14 mesi, e cioè dal 1° novembre 1932 fino al 31 dicembre 1933. Esso può essere rinnovato o disdetto con preavviso da una parte o dall'altra di almeno tre mesi.

Per il prossimo anno mi riprometto di svolgere il seguente programma:

- 1°. Guida dei lavori scientifici dei membri e correzione dei loro manoscritti.
- 2°. Correzione delle bozze delle pubblicazioni della Accademia e cura della parte materiale della stampa, ove questa avvenisse in Italia.
- 3°. Corso di lezioni sui monumenti antichi di Roma e dintorni, con speciale riguardo ai nuovi scavi; tali lezioni avverranno nel periodo fra il dicembre e il maggio con un minimo di una lezione per settimana. Il programma preciso sarà stabilito di comune accordo.
- 4°. Corrispondenza di carattere scientifico con gli enti ed istituti stranieri, specialmente durante l'assenza del Direttore.
- 5°. Incremento e cura generale della biblioteca e dello archivio fotografico.

Ill.mo Sig. Direttore
Dell'Accademia di Romania
Roma

[G. Lugli]

7

Cluj, il 13 Luglio 1933.

Școala Română din Roma
Accademia di Romania
Roma-Valle Giulia

Caro Professore Lugli,

Non senza sorpresa ho letto il suo promemoria⁷³, fatto senza preav[visarmi] e scritto in una intonazione molto curiosa. Anche il contenuto non è sempre esatto. Poi non sembra completo e non ha una

⁷³ Era vorba despre un pro-memoria pe care secretarul Școlii Române din Roma îl alcătuiuse în vara anului 1933 și care a fost adresat ministrului României pe lângă Quirinale la 14 iunie 1933, în vederea transmiterii lui către Ministerul Instrucțiunii Publice din țară. Scrisoarea lui G. Lugli care însoțea memoriul conținea următorul text: „Mi permetto di inviarle qui accluso un pro-memoria, con preghiera di trasmetterlo a S. E. il Ministro della Istruzione Pubblica in Romania. Memore della stima che Ella mi ha più volte dimostrato, e della quale io Le serbo la più viva gratitudine, confido che Ella vorrà appoggiarlo con tutta la sua autorità e con la sua efficace parola, raggiungendo così una conclusione utile, tanto per me quanto per la Scuola di Roma. Mi ritengo sempre grandemente onorato di aver servito per oltre un decennio lo Stato Romano e tengo a rassicurarla dei miei immutabili sentimenti di devozione e di ossequio verso la Nazione che mi ha dato tante prove di stima e mi ha accolto – quantunque straniero – sotto la sua nobile bandiera. A Lei, Eccellenza, in questo momento in cui lascia l'Italia per altro incarico, giunga il mio omaggio affettuoso e cordiale insieme coi migliori ringraziamenti del suo dev.mo G. Lugli”. Memoriul, „prezentat de Prof. Giuseppe Lugli, secretarul Școlii Române din Roma, Excelenței Sale Ministrul Instrucțiunii Publice din România”, fusese conceput în următorii termeni: „Nel settembre del 1922 il Prof. Lugli fu chiamato dal defunto Prof. V. Pârvan a collaborare con lui alla fondazione della Scuola Romana di Roma e il 1° novembre 1922 ebbe la nomina di Segretario scientifico. A causa delle modeste proporzioni della Scuola all'inizio, il Lugli ne assunse poco dopo anche le funzioni amministrative, funzioni che ha poi sempre tenuto e tiene tuttora. Le mansioni svolte dal Lugli sono le seguenti: – Relazioni scientifiche e di rappresentanza con gli Enti italiani e con le altre Istituzioni straniere in Roma; – Conferenze e illustrazione dei monumenti di Roma ai membri della Scuola; – Guida dei lavori dei membri per le antichità romane; – Correzione dei manoscritti e delle bozze di stampa dell'«Ephemeris Daco-romana» e del «Diplomatarium Italicum» – fino al 1929 (dal 1930 in poi il Direttore ha creduto bene di affidare questa correzione, sebbene si tratti di lavori in lingua italiana, a giovani professori romeni [compensandola particolarmente a parte/mediante particolare compenso – ambele încheieri ale frazei fiind anulate de emitent]); – Corrispondenza normale della Scuola; – Amministrazione generale (contabilità,

bilancia, cassa ecc.); – Direzione del personale e della casa; – Cura degli inventari e del materiale della Scuola (fino al 1931). Lo stipendio percepito all'inizio dal Sig. Lugli è stato di Lire 400 mensili, aumentato nel 1926 a £ 600 e quindi nel 1928 a Lire 750, cifra che egli riceve tuttora, oltre l'alloggio nella Accademia dal 1924. Nonostante il notevole lavoro, fino a quando la Scuola è rimasta nella vecchia sede, il Lugli ha potuto adempiere a tutte le mansioni suddette, concigliandole coi doveri dell'insegnamento universitario presso lo Stato italiano e con l'incarico della Carta Archeologica del Lazio. Da quando la Scuola si è trasferita nella nuova sede a Valle Giulia il lavoro è aumentato in modo assai considerevole, tanto da non potere più essere eseguito da una persona sola, se non a completa disposizione della Scuola e convenientemente stipendiata. Nello scorso anno infatti, per accudire alla sistemazione della nuova sede – che si è prolungata oltre il previsto – il Lugli è stato costretto di trascurare tutti i suoi incarichi scientifici, nella Scuola e fuori (motivo questo per cui egli fu appositamente scelto dal Pârvan) per occuparsi delle cose più modeste, con gli inevitabili fastidi che ne derivano [e con la subordinazione ad un direttore ispirato ad altre idee e ad altro metodo di lavoro – continuare a frazei la care s-a renunțat]. Considerando come un grande onore di ricoprire un posto di così alta importanza, e per più anni a fianco di un uomo di quella grande dottrina e di quella nobiltà d'animo che fu Vasile Pârvan, il Lugli è rimasto finora al suo posto di lavoro, come era rimasto in altre circostanze difficili, allorquando, per la morte immatura dei due precedenti Direttori, alcuni membri fecero di tutto per interrompere quella linea di condotta così saggiamente dettata dal Pârvan e la cui difesa gli costò numerosi dispiaceri. Ora dal 1922 ad oggi le cose sono interamente cambiate. Scambi di idee avuti in proposito con l'attuale Direttore non hanno avuto alcun risultato, allo infuori di interrompere talvolta la buona armonia fra i due. Ed è perciò che il Lugli si rivolge a S. E. il Ministro della Istruzione Pubblica di Romania, con la fiducia che il lavoro assiduo prestatore per 11 anni, con amore e con fede, nella nobile istituzione di Roma, gli dia la possibilità di una benevola accoglienza, lasciando al Ministro stesso la soluzione che crederà più opportuna nell'interesse di ambedue le parti". Secretarul Școlii Române din Roma făcea apel la bunele sale relații cu principele Dimitrie I. Ghica (Ghika) (1875-1964), care ocupase în repetate rânduri funcțiile de trimis extraordinar și ministru plenipotențiar la Legația noastră de la Roma. Cunoscutul diplomat român, cu experiență în cadrul misiunilor României de la Atena (unde a servit în anii 1898-1900 și 1901-1905), Sofia (capitală în care a fost trimis în anii 1911-13) sau Paris (unde și-a desfășurat activitatea diplomatică în 1920-22), a funcționat în cadrul Legației României pe lângă Quirinale în anii 1913-17 și mai apoi în perioada 1928-31, când i-a succedat lui Alexandru Emanuel Lahovary la conducerea misiunii. Dimitrie Ghica fusese, de asemenea, secretar general în cadrul Ministerului Afacerilor Străine în 1926-28, iar în guvernul Nicolae Iorga (18 aprilie 1931 – 31 mai 1932) a fost numit, cu data de 27 aprilie 1931, Ministru al Afacerilor Străine. Încă din perioada în care acesta a condus ministerul, Giuseppe Lugli a intervenit pe lângă principele Ghica în vederea susținerii demersului său de a obține un contract mai avantajos din punct de vedere financiar cu Ministerul Instrucțiunii Pubblica din România. Același tip de intervenție îi solicita Lugli lui Ghica și în vara anului 1933, înainte ca acesta din urmă să plece în următoarea sa misiune diplomatică – la Bruxelles, unde Ghica va sta din 1933 și până în 1936, de la 1 martie 1937 retrăgându-se din serviciu cu gradul de ministru plenipotențiar clasa I –, mai ales că ministrul Instrucțiunii Pubblica de atunci, Dimitrie Gusti, efectuase o vizită la Roma în ianuarie 1933, cu ocazia inaugurării oficiale a noului edificiu al Școlii noastre din capitala Italiei și avusese prilejul să cunoască direct activitatea și evoluțiile Institutului nostru din Cetatea Eternă. Memoriul a fost alcătuit de Lugli ținând cont și de faptul că la 25 mai 1933 Academia Română recomandase prelungirea delegației lui Emil Panaitescu la conducerea Școlii Române din Roma pentru alți doi ani, prelungire care urma să fie făcută de Ministerul Instrucțiunii cu data de 15 octombrie 1933, dată la care directorului instituției îi expira mandatul. Între documentele păstrate în Fondul Giuseppe Lugli, în dosarul pe care secretarul Școlii Române din Roma îl intitulase „Accademia di Romania”, se conservă și o variantă în limba română a unui memoriu pregătit pentru a fi înaintat autorităților române la 16 septembrie 1933, probabil Academiei Române (în cadrul memoriului se fac referiri la decizia privind condiția juridică a lui Lugli în cadrul instituției, decizia care ar urma să fie luate „de acord cu Ministerul Instrucțiunii Pubblica”). Textul acestui memoriu este mult mai moderat decât cel care a fost conceput pentru a fi adresat ministrului Instrucțiunii Pubblica în vara lui 1933 și nu se fac referiri la eventualele divergențe de păreri dintre secretarul Școlii și director cu privire la solicitările lui Lugli. Cerințele secretarului Institutului nostru din capitala Italiei se înscriu pe linia părerilor pe care acesta le exprimase față de directorul Școlii încă din vara anului 1932 (renunțarea la atribuțiile administrative, o nouă condiție juridică în cadrul Institutului, care să îi permită să reprezinte Școala cu puteri legale, așa cum o făcuse de mai multe ori în raporturile științifice cu

conclusione chiara. In ogni caso il modo di fare non è il più elegante e non mi pare d'essere conforme alla devozione e amicizia che Lei ha creduto sempre mostrarmi nelle sue parole e nelle sue lettere.

Per i suoi «diritti di lavoro» sono io il primo direttore che son intervenuto personalmente vari volte. Esiste inoltre il mio rapporto al ministero, quando Ministro della Pubblica Istruzione era il Presidente del Consiglio, N. Iorga⁷⁴. Nella lettera che accompagna il promemoria, Lei dice che ha voluto «togliermi

autoritățile italiene și cu celelalte Academii străine din Roma, mai ales în perioadele când instituția rămăsese fără director în urma decesului lui Pârvan și apoi a succesorului acestuia, G. G. Mateescu, precum și o sumă forfetară ca recompensă pentru serviciile aduse instituției vreme de mai bine de un deceniu). Redăm mai jos și textul acestui memoriu, menționând că ideile generale cuprinse aici vor fi preluate de Lugli într-un alt pro-memoria, pe care îl va prezenta Ministerului Instrucțiunii Publice în martie 1934, atunci când calitatea de profesor universitar – obținută din 1933 – devenise incompatibilă cu activitatea de secretar administrativ al Școlii Române de la Roma: „Lugli Giuseppe, docent de Topografie Romană la Universitatea din Roma, a fost numit Secretar al Școlii Române de către defunctul Prof. V. Pârvan la 1 Nov. 1922, odată chiar cu întemeierea Școlii la Roma. Ales pentru dezvoltarea relațiilor culturale dintre cele două țări, Lugli luă după puțină vreme și sarcina funcțiilor administrative și de conducere internă a Școlii, funcțiuni pe care le-a îndeplinit până în prezent, fiind reconfirmat de către cei doi directori următori, profesorii Mateescu și Panaitescu. Din 1922 până astăzi condițiile Școlii s-au schimbat simțitor, mai ales din cauza ridicării noului local, în Valle Giulia, din care cauză nu mai e posibil ca o singură persoană, cu sarcini deja în învățământul universitar, să poată îndeplini întreaga muncă, atât științifică cât și administrativă, a unui mare Institut. De aceea Lugli cere împărțirea însărcinărilor sale, păstrând pentru sine rolul de sfătuitor științific, pentru care a fost chemat de defunctul Prof. Pârvan, și încredințându-se unei alte persoane direcțiunea materială și contabilitatea Școlii. Într-al doilea rând, Lugli roagă să se dea, de acord cu Ministerul Instrucțiunii Publice, o condiție juridică situațiunii sale, care să-i permită să reprezinte Școala cu puteri legale, precum a făcut până acum în repetate rânduri, dar fără nici o recunoaștere oficială din partea autorităților românești. Pentru acest scop, alătură schema contractului propus de acum doi ani de către Directorul Școlii, Prof. Panaitescu, Ministerului de Instrucție, rămas însă fără realizare. În cazul când cele două propuneri arătate nu pot fi acceptate, Lugli cere să-i fie recunoscută munca depusă, cu mare răspundere și sacrificii și cu un salariu cât se poate de modest, în folosul Școlii în acești 11 ani și să i se dea, în schimbul activității sale, o sumă globală, ca lichidare totală”. „Academia Română. Anale. Ședințele din 1932-1933”, tom. LIII, p. 68. Pentru documente vezi Fondo Giuseppe Lugli, Curriculum Lugli, Varie I, Cartella 08, Accademia di Romania, foglio 06, 09, 13.

⁷⁴ În primăvara anului 1931, când edificiul Școlii Române din Valle Giulia se apropia de finalizare, fiind terminat exteriorul, iar finisajele interioare fiind în curs de executare – transferul în noua clădire, realizat la sfârșitul lui 1931, în vacanța de Crăciun, implicând o augmentare și diversificare a activității instituției, care putea găzdui acum un număr mai mare de bursieri și oaspeți, putea oferi cadrul necesar unor mari expoziții de artă și unor conferințe cu audiență sportivă numeric sau unor camere cu participare largă ale *alumni*-lor străini din capitala Italiei –, secretarul Școlii Române solicita Ministerului Instrucțiunii Publice un nou contract cu statul român, stipulat până la 31 decembrie 1931, cu posibilitatea de a fi reînnoit anual sau trienal și cerea pentru cei 9 ani de serviciu precedenți o sumă forfetară. În vederea procedurilor birocratice, G. Lugli alcătuia în aprilie 1931 un pro-memoria, bazat pe un concept al său mai vechi, din primăvara lui 1930. Demersul lui Lugli din aprilie 1931 coincidea cu momentul reconfirmării lui Emil Panaitescu în calitate de director delegat al Școlii Române din Roma pe încă o perioadă de doi ani (reconfirmare care a fost recomandat de Academia Română la 26 mai 1931 și care s-a făcut cu data de 15 octombrie 1931, dată la care directorului delegat îi expira mandatul), secretarul Școlii solicitând la rândul său prelungirea în funcție cel puțin până la finele lui 1931, când urma să se facă mutarea în noul sediu și viața internă a instituției trebuia reorganizată ținând cont de schimbările survenite. Memoriul suna în felul următor: „Nell'agosto del 1922 il defunto e compianto Prof. V. Pârvan mi chiamò a collaborare con lui per la fondazione in Roma di un'Accademia di Scienze e Arti, a somiglianza di quelle già esistenti di altre nazioni. Il 1° novembre del 1922 l'Accademia era impiantata e cominciava a

funzionare regolarmente. Fin dal primo momento ebbi l'onorifico incarico delle mansioni di Segretario scientifico con la lettera di nomina di cui accludo copia. Poco dopo, per la necessità di unificare tutti i servizi, assunsi di mia iniziativa anche la parte amministrativa e la direzione del personale di servizio; nel settembre del 1924, per esercitare una maggiore sorveglianza sul funzionamento generale della Scuola fui invitato dal Pârvan ad alloggiare nella Scuola stessa. Il mio stipendio fu dapprima di Lire 5200 annue, poi, quando fu creata la sezione arte fu portato a Lit. 7500 (dal 1 genn. 1926) e col 1 gennaio 1929 fu ancora aumentato dal defunto Prof. Mateescu a Lit. 9000, cifra che percepisco tuttora. Alla fine dell'ottobre prossimo scadono 8 anni di servizio, da me prestato senza interruzione e posso dire con orgoglio che da allora ad oggi l'Accademia si è notevolmente ingrandita ed ha acquistato un posto notevole fra gli altri istituti di Roma. Durante questo periodo due lutti assai dolorosi hanno funestato la nostra Direzione e ci hanno procurato momenti difficili, con la responsabilità di due interregni e non senza difficoltà finanziarie e qualche dispiacere da parte di alcuni membri. Sono grato al Prof. Panaitescu di avermi dimostrato fin dal primo momento della sua direzione stima ed amicizia e di avermi confermato l'incarico: spero quindi che non vi siano difficoltà per prolungare la mia permanenza alla Scuola almeno fino alla fine del prossimo anno, cioè fino a quando non sarà pronta la nuova Sede e tutte le attribuzioni e i servizi saranno organizzati su nuove basi. La mia proposta sarebbe per ora di stipulare un impegno fino al 31 dicembre 1931 computando alla fine di questo periodo una indennità a forfait di Lire quindicimila (15.000) a titolo di generale gratificazione per l'opera svolta durante i primi 9 anni. Sei mesi prima della scadenza, da una parte e dall'altra dovrà essere dato avviso del rinnovo o meno del contratto, alle condizioni che si riterranno allora opportune. Si vedrà allora se sarà il caso di rinnovare il contratto anno per anno, oppure di 3 anni in 3 anni, prendendo come base un indennizzo di 2 mesi di stipendio ogni anno di servizio e un preavviso anche di due mesi. Io preferirei un periodo di 3 anni che offre modo di svolgere un'attività più proficua e duratura. Da parte mia seguirei a svolgere le attuali mansioni che sono le seguenti: 1°. Aiuto e guida ai Soci nei loro lavori scientifici; 2°. Messa in valore della Scuola e consolidamento dei rapporti con gli altri istituti italiani e stranieri di Roma, durante l'assenza del Direttore; 3°. Conferenze, escursioni ecc. specialmente in rapporto ai nuovi scavi di Roma e dei principali centri archeologici del Lazio; 4°. Revisione dei lavori dei pensionati per la lingua italiana e correzione delle bozze dell'Annuario; 5°. Amministrazione generale dei fondi destinati alla Scuola e custodia del patrimonio; 6°. Direzione del personale di servizio e del movimento interno; 7°. Corrispondenza ordinaria, archivio e protocollo [în conceptual memoriului din aprilie 1931, spre deosebire de ciorna din 1930, în dreptul punctelor 5°, 6° și 7° profesorul Lugli însemnase „no”, semn că dorea să renunțe la partea administrativă]; 8°. Incremento della biblioteca, inventario dei libri, cambio dell'annuario ecc.". Memoriul a fost susținut de directorul Panaitescu, care a prezentat solicitările Ministerului Instrucțiunii Publice din România la data de 2 mai 1931. De altfel, la 25 aprilie 1931, Emil Panaitescu îi trimitea lui N. Iorga, din 18 aprilie șef al Guvernului și, totodată, deținător al portofoliului Instrucțiunii Publice și Cultelor, o scrisoare în care arăta că profesorul G. Lugli, „docent la Universitatea din Roma, îndeplinește fără întrerupere funcțiunea de secretar al Școlii Române din Roma de la înființarea acestei instituții și până astăzi. Numirea sa a fost făcută de către primul director al Școlii, răposatul V. Pârvan, și d-sa a avut de la început atât atribuții științifice cât și atribuții administrative. La organizarea și dezvoltarea Școlii de la Roma dl G. Lugli are o mare parte de merit, iar în două rânduri, când Școala a rămas fără director mai multe luni, G. Lugli a avut întreaga răspundere morală și materială a instituției de la Roma. Scrisoarea directorului Școlii era însoțită de un contract care reglementa angajarea lui Lugli în funcția de secretar al Școlii Române de la Roma, Panaitescu precizând lui Iorga: „contractul a fost făcut după normele stabilite în contractele profesorilor străini, care n-au dreptul la pensie, de la Universitatea din Cluj”. Panaitescu solicita aprobarea amintitului contract pe baza „eminentelor servicii aduse statului nostru timp de aproape nouă ani de către dl G. Lugli, cum și pentru a putea folosi serviciile d-lui Lugli în viitor la Școala noastră”. Răspunsul la memoriul lui Lugli a fost dat de Minister la 25 mai 1931 și era unul negativ, argumentul adus fiind cel al dificultăților financiare întâmpinate de statul român în perioada respectivă. Direcțiunea Învățământului Superior din Ministerul Instrucțiunii Publice al României trimitea la 25 mai 1931 directorului Școlii Române din Roma adresa nr. 59171 cu următorul conținut: „Referindu-ne la intervenția Dv. No. 121 din 2 mai 1931, pentru angajarea prin contract a D-lui profesor G. Lugli, ca secretar al Școalei Române, avem

l'imbarazzo di ogni decisione». Non vedo come può diventare un «imbarazzo», quello che è un obbligo che deriva dalla mia situazione e da[gl]i articoli iscritti nel Regolamento della nostra Accademia. Lei sa bene che io rispetto pienamente le responsabilità delle cariche a me affidate.

Suo devotissimo
Em. Panaitescu

8

Roma 22 Luglio 1933

Caro Professor Panaitescu,

comprendo il suo risentimento per il mio pro-memoria, e lo trovo anche giusto dal suo punto di vista: ma Ella si metta nel mio: Ella ricorda il nostro ultimo colloquio a Siracusa su questo argomento: appena Ella arrivò da Roma (non so perché molto inquieto con me) mi domandò quando avevo intenzione di andar via dalla Scuola. Le risposi che desideravo da tempo di lasciare la Segreteria amministrativa dell'Accademia, ma che desideravo in pari tempo di andar via con tutti gli onori e soprattutto con un indennizzo per gli 11 anni di lavoro. Ella mi ripeté più volte e in tono reciso: „Tanto è inutile che Lei faccia, perché non ha diritto a nulla e non otterrà mai nulla”.

Certamente avrei avuto piacere che fosse stato il mio Direttore a prendere un'iniziativa di questo genere, ma di fronte al suo rifiuto così netto non mi restava altro da fare che approfittare della circostanza che il Ministro Ghica aveva già parlato col Ministro Gusti⁷⁵ e quindi pregarlo di riallacciare i colloqui già svoltisi fra loro, prima che egli partisse da Roma. Non ho dimenticato la sua proposta fatta due anni fa,

onoarea a vă face cunoscut că împrejurările financiare actuale ne împiedică a lua îndatoriri așa de grele.” În fața răspunsului negativ al Instrucțiunii Publice din România, secretarul Școlii noastre din capitala Italiei adresa, la 18 iunie 1931, o scrisoare ministrului Afacerilor Străine, Dimitrie Ghica, solicitându-i intervenția în vederea rezolvării pozitive a problemei. „Eccellenza – îi scria Lugli lui Ghica la 18 iunie 1931 –, Le chiedo molte scuse se abuso della benevola amicizia per un fatto personale. Prima di partire da Roma il Direttore Sig. Panaitescu aveva proposto al Ministero della Istruzione la stipulazione di un contratto regolare per me dopo 9 anni di permanenza alla Scuola, contratto formulato di comune accordo e non credo molto oneroso per lo Stato Romeno, dato lo stipendio mite che percepisco. V[ostra]. E[ccellenza]. conosce la mia devozione alla Scuola e la mia modesta opera. Prima di trasferirci nella nuova Sede vorrei una situazione chiara e legale che mi permetta di svolgere tutta l'attività necessaria con una certa sicurezza per il mio avvenire. Alla lettera del P[anaitescu]. il Ministero dell'Istruzione ha risposto con un netto rifiuto adducendo le difficili condizioni finanziarie del momento; ma per ora lo stato non dovrebbe pagare nulla, solo prendere impegno della cosa per l'avvenire che si spera migliore per tutti. Per la stima che Ella mi ha sempre dimostrato vengo a pregarLa vivamente di spendere una buona parola in mio favore, Ella che sa come stanno le cose qui. Le accludo perciò le copie del contratto proposto e delle lettere scambiate fra il Ministero e il Direttore perché V[ostra]. E[ccellenza]. abbia conoscenza esatta della pratica. Confido in Lei e nella sua autorità. La prego di presentare i miei devoti omaggi alla Principessa anche da parte di mia moglie e di Piero, ed a Lei, Eccellenza, invio i migliori sentimenti di stima e di ossequio”. „Academia Română. Anale. Ședințele din 1930-1931”, tom. LI, p. 215-216; George Lăzărescu, *Școala Română din Roma*, București, Edit. Enciclopedică, 1996, p. 211-212; S.J.A.N. Cluj, Fond Univ. din Cluj, Fac. de Lit., dosar prof. E. Panaitescu, nr. 155, f. 19v-20; doc. nr. 134-1931/32, f. 1; Fondo Giuseppe Lugli, Curriculum Lugli, Varie I, Cartella 08, Accademia di Romania, foglio 12,16.

⁷⁵ Dimitrie Gusti (1880-1955), sociolog, filosof și estetician, membru titular al Academiei Române din 1919, președinte al Secțiunii Istorice a Academiei Române (1935-38) și președinte al celui mai înalt for științific al țării (1944-46), ministru al Instrucțiunii Publice în guvernele Alexandru Vaida-Voevod și Iuliu Maniu (9 iunie 1932 – 9 noiembrie 1933). Dorina N. Rusu, *op. cit.*, p. 363-364.

quando era Ministro Iorga, per avere un contratto regolare e Le sono sempre grato, ma in seguito Ella me la ha più volte rimproverata, quasi fatta contro la sua volontà.

Non è più possibile conciliare ora le funzioni amministrative con quelle scientifiche: L'Accademia è divenuta un grande Istituto e purtroppo talvolta anche un grande albergo. So bene che questo è contrario alle sue intenzioni, ma è fatale: con un tale palazzo non se ne può fare a meno. Il comitato Inglese, per misure di economia, ha chiuso interamente la Scuola di Roma dal 15 Luglio al 15 Settembre; e tutte le altre accademie d'estate sono più o meno chiuse. Invece qui da noi, oltre i 10 Membri al completo, che vi staranno tutta l'estate, abbiamo ancora parecchi ospiti (Gazdaru e fra poco la Si[gn]ora. Gazdaru⁷⁶, Doboși [Doboși]⁷⁷, Angelescu (fino a Ottobre) le Signore Emilian⁷⁸ e Cantemir⁷⁹ e fra poco la Ionescu⁸⁰, poi verrà Goga e così via) per cui dovremo stare sempre sulla breccia, senza mai un po di riposo completo, come avviene in tutte le istituzioni scientifiche nei mesi estivi.

Per tutto questo lavoro non occorre più uno studioso, ma un buon amministratore, che stia a completa disposizione della Scuola. L'impegno iniziale preso fra il Pârvan e me è oggi completamente

⁷⁶ Dumitru și Maria Găzdaru, filologi și foști elevi ai Școlii Române din Roma din anii 1929-31, respectiv 1927-29. Dumitru Găzdaru (1897-1991), critic, filolog și istoric literar, și-a desăvârșit pregătirea superioară în cadrul Universității din Iași (1919-22), unde a funcționat apoi ca asistent (din 1924) al profesorului Al. Philippide, conferențiar (din 1931), apoi profesor la Catedra de Limbi și Literaturi neolatine. În 1940 a devenit profesor de Filologie romanică la Universitatea din București, iar la sfârșitul anului director al Școlii Române din Roma (în perioada guvernării legionare, numit fără recomandarea Academiei Române, din acest motiv numirea fiind anulată de Ministerul Învățământului la 31 martie 1941). Rămas în străinătate, va funcționa în anii 1942-46 ca profesor de Istoria limbii române la Institutul de Filologie Romanică al Universității din Roma. Din 1949 a devenit profesor la Universitatea „El Salvador” din Buenos Aires, înființând aici Catedra de Filologie romanică, iar din 1962 profesor titular la Universitatea din La Plata, unde a predat filologie hispanică și lingvistică. „Annales Institutorum”, 1929-30, 2, p. 86; 1930-31, 3, p. 68-69; Petre Țurlea, *Școala Română din Franța*, București, Edit. Academiei Române, 1994, p. 91-92; *Dicționarul general al literaturii române. E/K*, București, Edit. Univers Enciclopedic, 2005, p. 274-275; Aurel Sasu, *Dicționarul biografic al literaturii române. DBLR. A-L*, Pitești, Paralela 45, 2006, p. 632-627.

⁷⁷ Alexandru Doboși (1899-1951), istoric specializat în istoria economică și istoria comerțului românesc, fost elev al Școlii Române din Roma în anii 1929-31, perioadă în care s-a perfecționat și la Institutul Italian Comercial din Roma.

⁷⁸ Sculptorița Céline Emilian (1902-1981), specializată în executarea portretelor-bust. Născută la Paris din părinți de origine română, a crescut la București, iar în anii 1920-24 a studiat la Paris cu Bourdelle. În 1921-25 a executat o serie de basoreliefuli pentru restaurarea bisericii Saint-Rémy din Reims. După întoarcerea în România, a fost solicitată la Paris de Bourdelle pentru a-și continua munca de creație artistică, în capitala Franței realizând o serie de lucrări, inclusiv un bust al lui Alfred Cortot. În 1931 i s-a organizat o expoziție personală la Sala Ileana din București, iar din 1933 se va afla în strânsă legătură cu Italia, unde va merge în fiecare an pentru a crea într-un atelier special amenajat la Accademia di Romania. În această perioadă a executat numeroase busturi, inclusiv pe cel al lui Pirandello. A realizat, de asemenea, două reliefuri pentru pavilionul românesc de la Expoziția Internațională de la Paris din 1937. În anii de după război a expus la București (în 1957 în Parcul Stalin și în 1967 la Sala Dalles). În 1973-75 a realizat o serie de 20 de statui în marmură ale capetelor încoronate din Țările Române (1300-1840) pentru a fi așezate în capitală.

⁷⁹ Probabil soția lui Traian Cantemir, bursier al Școlii în anii 1931-32, perioadă în care acesta a pregătit contribuții pe tema românilor din Istria. „Annales Institutorum”, 1931-32, 4, p. 110.

⁸⁰ Probabil soția arhitectului Grigore Ionescu sau a lui George N. Ionescu, ambii fiind bursieri ai Școlii în anii 1931-32. „Annales Institutorum”, 1931-32, 4, p. 110.

cambiato, bisogna pur riconoscerlo, e non per colpa mia; con uno stipendio molto basso, e quindi con un altro ufficio, non posso più attendere alla amministrazione e subire inoltre umiliazioni per la spesa di un taxi, di una mancia o di una scatola di pennini. Ma nello stesso tempo dopo tanti anni non posso partire con un semplice grazie, e magari senza neppur quello, come è avvenuto per l'ammobigliamento dell'Accademia, in cui sono rimasto l'ultimo, dopo aver lavorato più di un anno, ad avere un certo compenso del lavoro fatto.

Nel mio pro-memoria ho esposto al Ministro la questione, naturalmente senza concludere. La conclusione spetta a lui, quale egli crederà di prendere. Vedremo allora quello che sarà il caso di fare. Credo di aver servito con fedeltà ed onore ed aver fatto per il bene della Istituzione tutto quello che era possibile per parte mia: in 11 anni tutto è andato regolarmente, anche un po' per merito mio, sobbarcandomi un lavoro che non era nelle mie competenze, come quello di amministratore e cassiere e maestro di casa.

Spero che qualcuno vorrà riconoscere il mio merito, sia pur poco, e tenerne il dovuto conto. Non chiedo altro. Mi scusi se ho parlato con la massima sincerità e avrò piacere se anche Ella farà lo stesso verso di me.

Sempre con la stessa cordialità

suo devotissimo
[G. Lugli]

9

Școala Română din Roma
Roma
Accademia di Romania
Valle Giulia

(Dalla lettera spedita al Sig. Direttore il 14 Novembre 1933)

Poiché Ella mi chiede quali siano le mie intenzioni circa la Segreteria dell'Accademia, glie lo dico francamente: già da vario tempo desideravo di lasciare l'amministrazione e la direzione interna della casa, come Ella sa, ed ora più che mai: desidero dedicarmi del tutto al lavoro scientifico e ritengo che quello amministrativo non sia più compatibile con le funzioni e col nome di un professore di università. Nello stesso tempo non vorrei lasciare l'Accademia, nella quale vivo ormai da 11 (undici) anni e in cui credo di poter espletare ancora una certa attività al suo fianco.

Rimanendo perciò come suo aiuto e come suo sostituto durante la sua assenza. Basterebbe che vi fosse un economo per la contabilità e gli affari interni.

Il Ministro Lugosianu parlava tempo fa di far mandare un ragioniere dalla Banca Națională, che fosse pagato dalla Banca stessa e che facesse nello stesso tempo studi di specialità.

Non so se ciò sarà possibile. In ogni caso credo che in via provvisoria potrebbe il Vittucci, che ha preso ormai abbastanza pratica negli affari della Accademia, rimanere per il solo lavoro di ufficio e di economato – domandandogli magari una cauzione –; e per la guida del personale assumere invece un vecchio cameriere o maggiordomo di casa principesca che facesse in pari tempo il servizio di tavola e avesse la cura del guardaroba.

La maggior spesa per pagare in modo conveniente questi due sarebbe detratta dal mio stipendio attuale.

Io poi farei presso a poco quello che faccio ora, senza la contabilità e la cassa, e in più potrei occuparmi delle bozze dell'Annuario, risparmiando così ciò che Lei paga per questo in Romania.

Con questa somma si potrebbe anche aumentare l'assegno al bibliotecario dandogli una maggiore importanza nel controllo interno e nei rapporti di noi con le altre accademie.

Naturalmente questo non è che un abbozzo di progetto, da discutere poi insieme se Ella lo ritiene attuabile. Non so se Ella ha formulato altri progetti e in caso affermativo mi farebbe piacere di conoscerli. Credo che di buon accordo potremo arrivare ad una soluzione, conveniente per tutti.

[G. Lugli]

10

Roma, 4 dic. 1933

Școala Română din Roma
Accademia di Romania
Valle Giulia

Carissimo Prof. Panaitescu,

Ricevo in questo momento la sua lettera e La rassicuro subito della ricevuta degli assegni per il carbone e per il mese di dicembre (e della quietanza della dotaz. di ottobre). Le ho scritto sabato scorso per informarla di quanto mi ha detto il Ministro Lugoșianu a proposito della sistemazione della Segreteria, perché Lei lo sappia dovendo parlare col Ministro dell'Istruzione. Per me qualunque soluzione è buona, purché tenga conto anche un po' dei miei desideri.

Ella mi raccomanda di pensare di più alla casa: in verità ho la coscienza tranquilla di aver fatto sempre del mio meglio per la istituzione, e al contrario di quanto Le hanno riferito persone di servizio licenziate per disonestà e insubordinatezza, e membri che dovrebbero essere mandati via per indisciplinazione, posso rassicurarla che l'istituzione va benissimo e tutto procede regolarmente, come quando Lei è qui. Vi sono state, è vero, da parte del personale delle mancanze, come avviene dappertutto, ma queste, quando sono state scoperte, sono state punite. Il licenziamento della Rina e del cameriere ne è la prova.

[G. Lugli]

11

2 copie

Roma 8 marzo 1934

Carissimo Professore,

Le accludo un mio promemoria⁸¹, fatto in seguito ai nostri discorsi di questi giorni, con preghiera di trasmetterlo al Ministro della Pubblica Istruzione. Nel pro-memoria ho esposto i motivi che mi

⁸¹ Textul memoriului pe care Giuseppe Lugli îl pregătise directorului Școlii Române din Roma la 8 martie 1934 pentru a fi remis Ministrului Instrucțiunii Publice din România cuprindea, în prima fază, cele de mai jos: „Il Prof. Giuseppe Lugli fu nominato Segretario della Scuola Romana di Roma dal defunto Prof. V. Pârvan il 1 nov. 1922 nel giorno stesso della fondazione della Scuola con la lettera che è allegata in copia. Chiamato a sviluppare le relazioni culturali fra le due nazioni il Lugli assunse in seguito per necessità anche le funzioni amministrative e la Direzione della Casa, funzioni che ha adempiuto fino al presente, essendo stato riconfermato dai due seguenti direttori: Professori Mateescu e Panaitescu. Dal 1922 ad oggi le condizioni della Scuola sono notevolmente cambiate, principalmente a causa della nuova, grande Sede a Valle Giulia, per cui non è più possibile che una sola persona possa espletare tanto il lavoro scientifico quanto quello amministrativo che è richiesto da un grande istituto e per di più con uno stipendio annuo assai modesto, dato piuttosto a titolo di sovvenzione. Il Lugli infatti cominciò con uno stipendio di lire 430 mensili, il quale fu aumentato gradualmente fino a lire 750 mensili, oltre l'alloggio nell'Accademia dal 1924 in poi. Considerando le ristrette condizioni del bilancio il Lugli non ha fatto mai questione di stipendio fino a quando ha potuto conciliare le sue attribuzioni suddette con quelle di impiegato dello Stato Italiano, prima come Ispettore per le Antichità ed ora come professore titolare della Università di Roma. Non essendo ciò più possibile per le mutate condizioni dell'Accademia il Lugli ha chiesto di separare, come era in origine, la parte amministrativa della Segreteria e di tenere soltanto la consulenza scientifica. Il Direttore Prof. Panaitescu ha acconsentito a questa richiesta e il Ministero dietro sua domanda ha provveduto per la nomina di un nuovo Segretario dal 1 aprile prossimo. Ciò stabilito, il Lugli rivolge domanda al Ministero della Istruzione perché voglia accordargli una somma a forfait in compenso dell'opera straordinaria da lui prestata durante quasi dodici anni a vantaggio della Scuola con tutte le responsabilità relative alla contabilità e alla cassa, con i sacrifici compiuti a causa del modesto stipendio, e con la direzione tenuta per qualche tempo nelle dolorose circostanze della morte dei due precedenti direttori. Tale somma secondo la proposta già fatta nel 1931 a codesto Ministero sarebbe di lire 18.000 (Diciottomila) da

obbligano di chiedere l'esonero dalle funzioni amministrative e il ritorno a quelle funzioni puramente scientifiche per le quali fui chiamato a collaborare con la Direzione dell'Accademia fin dall'inizio.

Resto naturalmente a disposizione dell'Accademia fino a quando non verrà il nuovo Segretario amministrativo, previsto già dal Ministero col 1° di aprile⁸², e in ogni caso entro il 15 ottobre lascerò libero l'appartamento che ora occupo nell'Accademia per consegnarlo al nuovo Segretario.

pagarsi anche in due bilanci successivi. Il Lugli domanda inoltre che la nomina di consigliere scientifico gli venga conferita dallo stesso Ministero su proposta del Direttore dell'Accademia e che tale nomina sia fissata di tre anni in tre anni con lo stesso stipendio attuale, almeno per questi primi tre anni, lire 9.000 (Novemila) annue, rinunciando in pari tempo all'alloggio nell'Accademia, come è già stato convenuto col Direttore. La somma chiesta a forfait per la liquidazione del lavoro passato vale da parte del Lugli come tacitazione di qualsiasi ulteriore compenso in avvenire, all'infuori dello stipendio suddetto. Se il contratto di nomina non viene disdetto da una delle due parti con un preavviso di almeno sei mesi prima della scadenza si intende rinnovato alle stesse condizioni per altri tre anni. Le mansioni da svolgersi dal Lugli in base al contratto stesso saranno fissate d'accordo col Direttore dell'Accademia sulla base delle mansioni attuali". După cum se observă, textul oferea date amănunțite privitoare la retribuirea secretarului Școlii Române de la Roma din 1922 și până la momentul respectiv (430 de lire italiene lunar, sumă care s-a ridicat treptat până la 750 de lire italiene pe lună, la care se adăuga cu începere din 1924 locuința gratuită în cadrul Școlii, pentru ca de la începutul lui 1929 suma să fie de 9.000 de lire anual) și indica faptul că profesorul Lugli fusese solicitat de directorul-fondator al Institutului nostru din capitala Italiei, Vasile Pârvan, în primul rând pentru a desfășura o activitate științifică și culturală în serviciul consolidării relațiilor româno-italiene, acestei funcții adăugându-i-se ulterior, din necesități practice, și responsabilități de natură administrativ-contabilă, sarcini care erau însă prevăzute la art. 22 pct. c) din Regulamentul pentru aplicarea legii care înființează Școlile Române de la Paris și Roma, unde se preciza textual că secretarii permanenți „conduc gestiunea materială și morală a întregii Școli, ca ajutor al directorului, sau în lipsa lui, ca locțiitori". Drept compensație pentru aceste sarcini pe care profesorul Lugli – devenit din 1933 titularul Catedrei de Topografie romană a Universității din capitala Italiei – le considera ca fiind suplimentare, secretarul Școlii Române solicita o sumă forfetară de 18.000 lire italiene pentru prestațiile suplimentare în folosul statului român, prestații administrative și contabile din cei 12 ani de colaborare. În plus, pentru noua poziție de secretar sau consilier științific, profesorul Lugli considera utilă continuarea retribuirii sale cu 9.000 lire italiene anual. Fondo Giuseppe Lugli, Curriculum Lugli, Varie I, Cartella 08, Accademia di Romania, foglio 03; „Monitorul oficial", 1921, nr. 105, 13 august, p. 4152.

⁸² La 20 februarie 1934, Legația României din capitala Italiei îi trimitea profesorului Emil Panaitescu, director al Școlii Române de la Roma, adresa nr. 412, semnată de ministrul României la Roma din vremea respectivă, I. Lugoșianu, adresă care avea următorul conținut: „Stimate Domnule Director, am onoarea a vă aduce la cunoștință că Ministerul Instrucțiunii a luat următoarele hotărâri: 1. Să propună înființarea, pe cale bugetară, cu începere de la 1 aprilie 1934, a unui post de secretar administrativ la Școala Română din Roma, retribuit cu una mie lire italiene pe lună și cu posibilitatea de a avea locuința în Școală. În cazul când acest post va fi înființat, numirea secretarului administrativ se va face pe baza propunerii Directorului Școalei Române din Roma și asentimentul Academiei Române. 2. Dl Director al Școalei Române din Roma va propune Dlui Profesor Lugli ca Dsa să continue a se ocupa de întregul secretariat, ca și în trecut, până la 1 aprilie 1934, când i se va oferi, tot în serviciul Școalei Române din Roma, însărcinarea de consilier științific potrivită cu situația D-sale în învățământ. 3. În acest scop, luând și asentimentul Academiei Române, directorul Școalei va face propuneri pentru încheierea unui contract între Ministerul Instrucțiunii și Dl Prof. Lugli. 4. În ce privește situația Dlui Arhitect Ionescu George, căruia i s-a aprobat o prelungire de încă trei luni, cu începere de la 1 ianuarie 1934, spre a-și termina lucrarea începută, am intervenit la Banca Națională a României ca, pentru acest timp, să-i dea însărcinarea de lichidare a conturilor de construcție în restanță." Punctul 4 al adresei făcea referire la însărcinarea pe care arhitectul G. Ionescu, bursier al Academiei Române din Roma, o primise din partea Băncii Naționale a României de a verifica toate conturile privitoare la construcția edificiului. În acest sens, guvernatorul Băncii, Kiriacescu, și Secretarul General al instituției adresau în perioada respectivă o notă ministrului Afacerilor Străine, N. Titulescu (titular al portofoliului din octombrie 1932), solicitându-i să autorizeze telegrafic Legațiunea Română din Roma pentru ca să fie puse la dispoziția lui G. Ionescu „toate

La ringrazio a questo proposito della proroga gentilmente da Lei accordatami, come anche del suo interessamento alla mia domanda.

Sarò molto lieto di seguire a collaborare con Lei in quel campo che più unisce la nostra attività di studiosi, sicuro che la nostra collaborazione sarà proficua per l'Accademia che ogni giorno di più aumenta la sua importanza e si afferma fra le altre istituzioni straniere in Roma.

Colgo l'occasione per esprimerle i miei migliori sentimenti di stima e di ossequio, insieme con i più cordiali saluti.

Dev.mo
Giuseppe Lugli

Ill.mo Sig. Prof. Em. Panaitescu
Direttore dell'Accademia di Romania
Roma

12

13 Luglio 1934, Roma

Școala Română din Roma
Accademia di Romania
Roma
Valle Giulia

Carissimo Lugli,

Siamo di nuovo a Roma da quattro giorni. Pensavamo andare a Ostia, ma non è possibile a causa della malattia. Metterò la mia famiglia a Frascati [Frascati] ed io potrei essere sempre a Roma. Certamente che Lei potrà essere assolutamente libero finché potrà sistemarsi nella nuova casa. Per introdurre Vătășianu⁸³ bastano ancora pochi giorni.

Vorrei anche io sentirmi un giorno libero come Lei, con la famiglia ed i libri favoriti.

A Lei, alla Signora Lugli e certamente anche a Piero tutti i nostri bei ricordi ed i nostri cordiali saluti

Em. Panaitescu

scriptele și actele necesare verificării, deoarece plățile pentru construcția sus-zisei Academii au fost efectuate prin această Legațiune”. Solicitarea Băncii Naționale venea în contextul în care, la sfârșitul anului 1933, Legația României la Roma cerea (prin raportul nr. 2590 din 16 octombrie 1933) să se intervină de urgență pe lângă Banca Națională pentru trimiterea unor sume de bani solicitate de o serie de firme italiene pentru ultimele lucrări efectuate la clădire. La 24 ianuarie 1934, ministrul României la Roma, I. Lugoșianu, îi scria lui Titulescu: „de câțva timp încoace această Legațiune primește, fie prin scrisori, fie prin telefon, reclamațiuni aspre din partea firmelor care au rămas neplătite pentru ultimele lucrări efectuate la Academia noastră și care [...] se vor vedea constrânse dacă vor fi alte întârzieri, să se adreseze justiției pentru a obține sumele ce le sunt datorite împreună cu interesele comerciale produse de aceste sume”. În același timp, Lugoșianu alătura notei două scrisori primite „de la întreprinderile «Montși» și «Umberto Fiory» care reclamă în mod foarte stăruitor plata ultimelor sume ce le sunt datorite pentru lucrările efectuate la Academia Română din Valle Giulia, sume pentru care întreprinderile în chestiune au prezentat certificatele de plată semnate în regulă de către Dl. Profesor Antonescu”. Fondo Giuseppe Lugli, Curriculum Lugli, Varie I, Cartella 08, Accademia di Romania, foglio 04; G. Lăzărescu, *op.cit.*, p. 214-215, 217-218.

⁸³ Este vorba despre Virgil Vătășianu.

13

8 Agosto 1934
Seefeld – Tirol – Berghof.

Caro Lugli,

Ho ricevuto oggi la sua lettera quando volevo mettermi a scrivere la mia lettera per Lei.

Noi siamo rimasti una settimana intera a Venezia ed avevamo l'intenzione di rimanere nell'Alto Adige prima, ma non abbiamo avuto la fortuna di trovare più presto un posto più tranquillo e un poco meno caro. Dalla frontiera italiana in un'ora siamo arrivati a Innsbruck, dove abbiamo dormito una notte. Durante un giorno abbiamo cercato nei dintorni di Innsbruck e siamo contenti di essere in questo piccolo paese (non ha che 500 abitanti [abitanti]). Ad una altitudine di 1200 m. e tutt'intorno una corona di montagne che oltrepassano 2000 m. e sono coperti [coperte] di neve. Quando non c'è sole fa freddino e pensiamo al buon caldo di Roma. La pensione dove siamo è buona e abbiamo trovato una famiglia italiana amica. La Signora Preziosi, la moglie del ministro Preziosi di Vienna, è qui con la sua madre Don[n]a Bice Tittoni e la sua figliola. Così i nostri bambini hanno amici italiani.

Tutti i miei auguri per l'incarico avuto d'andare a Varsavia. Ho visto anche la sua decisione di rimanere con la sua famiglia alcuni giorni nell'Alta Italia. A me mi farebbe [A me farebbe] piacere di sapere quando Lei passa per Innsbruck, forse vengo alla stazione per vederci un momento. Da Seefeld fino a Innsbruck soltanto un'oretta col treno elettrico. Non sarebbe possibile al suo ritorno d'incontrarsi con i suoi a Innsbruck? Potremmo passare una giornata insieme le due famiglie.

Dal Vătășianu aspetto una risposta tutti [i] giorni per conoscere la data del suo arrivo. Prima di partire per Varsavia Lei andrà probabilmente alla Scuola e Lo [La] prego di scrivermi per avere le sue ultime notizie.

Da quando siamo qui ci sentiamo tutti bene ed io capisco ancora di più quanto bisogno avevo di riposo e di alcuni giorni tranquilli.

Noi siamo in un piccolo paese, voi altri, a Castel Gandolfo, siete adesso nella capitale di tutto il mondo cattolico, coi Svizzeri, con la corte! Non ci possiamo più av[v]icinarci!

Noi tutti, mia moglie ed i nostri bambini, mandiamo tutti i nostri più cordiali ed affettuosi saluti alla Signora Lugli e a Pierrino.

Molti, buoni e cordialissimi saluti dal suo

Em. Panaitescu

Prima della partenza potrebbe vedere se non c'è una soluzione per il giardino? Il mio dolore!

E.P.

14

Roma, 19 Settembre 1934

Școala Română din Roma
Accademia di Romania
Roma
Valle Giulia

Mio caro Lugli,

Ho ricevuto il telegramma e la cartolina. Mi dispiace tanto che sia obbligato di rimanere a letto. Abbiamo avuto un poco [po' di] lavoro in questi giorni: una revisione-pulizia generale della casa, poi il giardino e alcuni ospiti! Si trova ancora qui il professore - medico - accademico Gh. Marinescu con la Signora nell'appartamento Banca. C'è [C'è] un poco [po' di] lavoro, ma Vătășianu cerca di aiutarmi molto.

Mi farebbe piacere di trovare un giorno più libero e venire fino al [a] Castel Gandolfo. Coi vari ospiti (è stato anche Marcu⁸⁴ alcuni giorni) non abbiamo potuto più m[u]overci come volevamo.

Arrivederci [Arrivederci] presto e in buona salute

Suo
Em. Panaitescu

15

Cluj, 13 Novembre 1934

Caro Lugli,

Puo immaginarsi quanti lavori arretrati ho trovato a Cluj dopo una assenza di quattro mesi. Ne anche fin'oggi non ho messo ancora tutto in ordine. Stasera di nuovo un viaggio per due giorni fino a Bucarest. Non è la più piacevole la mia vita. Domani stesso cercherò di parlare col ministro dell'Istruzione. Vedremo come accetterà l'idea questa volta.

Dopo due giorni ritorno a Cluj per le mie lezioni. Penso di scrivere un articolo per Corrado Ricci⁸⁵. Un dovere di pietà per un amico della nostra Accademia di Roma. Se l'articolo dovrebbe arrivare verso la fine di questo mese, credo che non sarà trop[p]o tardi.

Arrivato a Cluj ho saputo della raccomandazione, cioè una specie di raccomandazione ad hoc per Isopescu⁸⁶ come professore all'Università di Roma. Non conosco gli [i] det[t]agli di questa raccomandazione, ma dai giornali ho visto che sarebbe pagato dal governo italiano. A me mi pare [A me pare] che l'informazione non sia giusta. L'informazione voleva probabilmente essere una spiegazione.

Desidero da mia parte che il nuovo professore di Roma diventasse un brav'uomo e che coltivasse seriamente una onesta attività [attività] didattica e sociale. Sarei il primo a riconoscere che mi sono ingannato e presentare i miei auguri per una bella attività [attività] a quelli che hanno avuto fiducia in questa raccomandazione.

⁸⁴ Alexandru Marcu (1894-1955), italianist format la Universitatea din București sub îndrumarea profesorului Ramiro Ortiz, elev al Școlii Române din Roma în anii 1922-24, conferențiar (din 1926) și apoi profesor (din 1933) la Catedra de Limba și literatură italiană a Universității bucureștene, subsecretar de stat al Propagandei Naționale în anii regimului antonescian (4 decembrie 1941 – 23 august 1944), membru corespondent al Academiei Române (din 1940). Vezi V. Turcuș, *Alexandru Marcu. Il destino di un italianista romeno*, traducere din romeno de Cristian Alexandru Damian, Cluj-Napoca, Accademia Romena, Centro di Studi Transilvani, 2009, 320 p. + 18 ill.

⁸⁵ Corrado Ricci (1858-1934), istoric de artă, a frecventat Academia de Arte Frumoase din Ravenna și a obținut licența în jurisprudență la Universitatea din Bologna în 1882. După stagii în calitate de bibliotecar la Biblioteca Națională din Florența și la Bibliotecile Universitare din Bologna și Pavia, a condus, în anii 1893-94, Galeria din Parma, apoi a fost director al Galeriei din Modena. În perioada 1898-1903 a ocupat funcția de director, la Milano, al Pinacotecii di Brera, iar din 1903 până în 1906 a condus Galeriele din Florența (Uffizi, Pitti, Bargello etc). Din 1906 director general al Antichităților și Artelor Frumoase și vice-președinte al Societății de Arheologie și Istoria Artei din Roma, iar din 1919 președinte al Institutului de Arheologie și Istoria Artei din Roma. Din 1923 a ocupat funcția de președinte al Comisiei Centrale pentru Antichități și Arte Frumoase, din 1929 devenind președinte al Consiliului superior al Antichităților și Artelor Frumoase. Opera sa însumează peste 200 de titluri, contribuții în sfera istoriei artei. R. Istituto d'Archeologia e Storia dell'Arte, *In memoria di Corrado Ricci*, Roma, 1935, p. 7-11. Vezi și Valerio Mariani, *Corrado Ricci (†)*, „Annales Institutorum”, 1933-34, 6, p. 235-238, urmat de o *Bibliografia essenziale degli scritti di Corrado Ricci*, p. 238-244. Emil Panaitescu se referea probabil la un articol comemorativ Corrado Ricci.

⁸⁶ Claudiu Isopescu (1894-1956), filolog și italianist bucovinean, elev al Școlii Române din Roma în anii 1923-25, conferențiar (din 1929) și profesor (din 1936) de limba și literatură română la Universitatea din Roma. Despre Claudiu Isopescu, vezi Otilia-Ștefania Pop Damian, *Nuove testimonianze su Claudiu Isopescu (1894-1956) e la fondazione della cattedra di lingua e letteratura romena all'Università „La Sapienza” di Roma*, „Annuario dell'Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia”, 2004-2005, 6-7, nr. 6-7, p. 550-552.

Da noi la situazione finanziaria continua ad essere difficile. Fin'oggi, 13 Novembre, non abbiamo avuto gli stipendi per il mese d'Ottobre. Questo spiega molto, se non tutto.

Come vanno le cose a Roma? Lei ha già potuto vedere alcuni dei nostri conferenzieri?

Ossequi alla Signora Lugli. Pierrino è andato ancora vedere i nostri bambini?

Suo cordialissimo
Em. Panaitescu

16

Cluj, 7 Marzo, 1935

Școala Română din Roma
Accademia di Romania
Roma
Valle Giulia

Caro Lugli,

Arrivato Venerdì mattina alle ore 9, a mezzogiorno ho avuto la lezione; Sabato di nuovo altre tre ore, una lezione e due ore d'esercizi – Seminario⁸⁷.

Oggi, domenica, occupatissimo con la corrispondenza, arretrata, arrivata durante la mia assenza, che non mi è stata mandata a Roma, perché non era urgente. Debbo rimanere anche domani per poter finire. Solo domani sera vado a Bucarest per tre giorni.

Da noi fa ancora fred[d]o ed ieri è caduta molta neve, inverno come non si puo vedere a Roma, ma adesso sta per finire.

Ossequi alla Signora Lugli

Suo cordialissimo
Em. Panaitescu

17

Cluj
il 17 Marzo 1935.

Școala Română din Roma
Accademia di Romania
Roma
Valle Giulia

Caro Lugli,

Ricevo in questo momento la sua lettera con la copia del pro-memoria. Stasera parto per Bucarest e certamente che non dimenticherò d'intervenire, come non ho dimenticato né anche [neanche] la settimana passata. Avevo già parlato col Goga⁸⁸, molto bene disposto d'intervenire, e col ministro Angelescu⁸⁹.

⁸⁷ În anul academic 1934-35, profesorul Panaitescu preda la Universitatea clujeană, la Catedra de Istorie antică al cărei titular era, cursul dedicat *Istoriei Grecilor până la sfârșitul războaielor pentru libertate*, curs de două ore săptămânal, vinerea (orele 12-13 în sala V. Bogrea) și sâmbăta (orele 12-13, în aceeași sală). Activitatea de seminar – două ore săptămânale sâmbăta (orele 16-18) ținute la Institutul de Studii Clasice – fusese consacrată în anul respectiv, ca o completare a cursului, problemelor de interpretare a textelor și lucrărilor pertinente istoriei Atenei. S.J.A.N. Cluj, Fond. Univ. din Cluj, Fac. de Lit., doc. nr. 1-1934/35, p. 14; „Anuarul Universității Regele Ferdinand I Cluj”, 1934-35, p. 267.

⁸⁸ Octavian Goga se afla atunci în fruntea Partidului Național-Agrar, formațiune politică fondată în aprilie 1932, care la alegerile parlamentare din iulie 1932 va obține 8 locuri în Cameră, iar în urma alegerilor din decembrie 1933 își va asigura 9 locuri de deputați în Parlamentul României.

⁸⁹ Constantin Angelescu, ministru al Instrucțiunii Publice în guvernele Ion I. C. Brătianu (1918-27), Vintilă I. C. Brătianu (1927-28), I. G. Duca (1933-34) și în guvernele Gh. Tătărescu (1934-37).

Il ministro Sola⁹⁰ non è a Bucarest, partito per Roma il giorno stesso quando domandai di lui. Se non posso riuscire prima, farò tutto il possibile quando il bilancio verrà alla Camera dei deputati, magari con un am[m]endamento!

Per l'esposizione⁹¹ sono assolutamente d'accordo di farla nella Sala delle conferenze. Prima non si poteva, perché c'erano le conferenze, ma adesso per il 25 Aprile tutto è già da molto tempo finito. All'inaugurazione non [c']era un'altra modalità che quella dell [del] corridoio, ma la Sala delle conferenze può essere bene sistemata per l'esposizione.

Il materiale della prima esposizione potrà essere utiliz[z]ato anche per la sala delle conferenze e certamente che sono d'accordo di fare una spesa in più perché tutto si presentasse nelle migliori condizioni estetiche. Molto probabile che verrà il ministro Angelescu e il Chiriacescu della Banca Nazionale per quel giorno. La prego molto di dare tutta l'attenzione che le cose siano presentate nel più bel modo possibile.

Da pochi giorni comincia anche da noi a sentire che la primavera non è più tanto lontano [lontana], ma viviamo sempre con forte riscaldamento nelle nostre case.

Per la Sua famiglia i miei più fervidi auguri e saluti e per San Giuseppe molte b[u]one cose dal suo cordialissimo

Em. Panaitescu

18

Bucarest, il 21 Marzo 1935.

Adunarea Deputaților

Caro Lugli,

Ieri abbiamo trovato, insieme con Goga, il ministro della Pubblica Istruzione e abbiamo parlato. Lui ha promesso ma fino che non verro [verrà] la somma passata nel bilancio stampato non posso fare altro che intervenire continuamente [continuamente], quello che ho fatto oggi di nuovo presso un altro mio amico.

Goga si è mostrato molto favorevole e mi ha detto che lui stesso vuol sostenere l'am[m]endamento nella Camera se fin'allora la questione non sarà chiarita.

Questo per oggi per metterlo al corrente di come vanno le cose.

Cordiali saluti
Em. Panaitescu

19

Bucarest, Mercoledì, 27 Marzo 1935.

Adunarea Deputaților

Caro Lugli,

In questo momento abbiamo avuto una seduta della commissione del bilancio del Ministero della Pub[b]lica Istruzione dovè [dove] ho sostenuto i suoi diritti. Io ho presentato la proposta, Goga la [l'ha] appoggiata e nella commissione è stata approvata. Questo è essenziale, non credo che saranno più delle

⁹⁰ Ugo Sola (n. 1888-), diplomat italian, atunci ministrul Italiei la București. În perioada 1927-30 a reprezentat statul italian la Tirana, iar în anii 1932-1938 a fost ministru al Italiei în România. Stefano Santoro, *L'Italia e l'Europa Orientale. Diplomazia culturale e propaganda 1918-1943*. Presentazione di Marco Palla, Milano, FrancoAngeli, 2005, p. 228.

⁹¹ Referire la Expoziția organizată în 1935 de secțiunea artistică a Școlii Române din Roma, la care au expus pictorița Anna Tzigara-Samurcaș, arhitectul Nicolae Lupu (schite tehnice și schite de călătorie), arhitecții Nicolae Cucu (imagini din Roma) și George Ionescu (planimetrii și axonometrii ale unor biserici italiene studiate – San Nicolò Reale din Mazara – și acuarele cu subiect italian), sculptorii Céline Emilian și Mac Constantinescu. „Annales Institutorum”, 1934-35, 7, p. 177-178.

difficoltà, forse ancora delle difficoltà per trasmettere la somma approvata di 100.000 lei a Roma. A me mi [A me] fa piacere di poter comunicare [comunicare] questa notizia, ma non posso dire che sono contento, avrei desiderato [arc. desiderato] molto che siano approvati [approvate] le 18.000 lire it., come ho fatto la proposta prima. –

Come vanno le cose a Roma? L'esposizione? Mi farebbe piacere d'avere delle notizie. –

Suo cordialissimo
Em. Panaitescu

20

Bucarest
il 30 Marzo 1935

Adunarea Deputaților

Caro professore Lugli,

Oggi posso assicurare che la somma de [di] 100.000 lei è ottenuta definitivamente. Non voglio più ricordare [arc. ricordare] tutte le difficoltà superate, posso dire soltanto che la somma passata nella commissione del bilancio incontrò una durissima resistenza nella supracommissione che doveva giustificare dal punto di vista giuridico la somma approvata e per un momento è stata messa da parte – inam[m]issibile. Ero solo al Parlamento e ho dovuto lottare con tutti e col ministro per convincerlo che non è possibile di rimandare di nuovo la questione. Goga era partito, Sola era a Roma e nessun altro poteva intervenire. Ho messo tutti i miei sforzi per finire bene; nel mese di Maggio o Giugno Lei avrà la somma a Roma.

Prego di prendere tutte le disposizioni perché l'esposizione sia ben riuscita.

Suo cordialissimo
Em. Panaitescu

21

Cluj, 21 Maggio 1935.

Școala Română din Roma
Accademia di Romania
Roma
Valle Giulia

Carissimo Lugli,

Assolutamente nessun manco di fiducia con la posta e mi rincresce molto per l'interpretazione. Al contrario: tutta la posta per la Scuola doveva venire a Lei. Avevo detto solamente di portare la posta alla [a] mia moglie per evitare un[o] sbaglio o un ritardo con la mia posta personale, come Lei non poteva essere in ogni momento in Scuola, ma avevo pregato la mia moglie [avevo pregato mia moglie] di mandare subito nell[nel] suo ufficio tutta la posta per la Scuola. Più che mai la mia fiducia e la mia amicizia per Lei sono strettissime. Non posso dimenticare che il successo della nostra esposizione si deve anche alla bella e sobria sistemazione diretta da Lei. Avrò l'occasione d'esprimere anche pubblicamente i miei ringraziamenti. All'Istituto di Studi Romani la proposta per Pușcariu⁹² è stata accettata [accettata]?

⁹² Sextil Pușcariu (1877-1948), lingvist și filolog, membru titular al Academiei Române (din 1914) și președinte al Secțiunii Literare a Academiei Române (1929-31). Emil Panaitescu se interesa de posibilitatea ca profesorul Pușcariu să fie invitat la Roma pentru o conferință în cadrul Institutului de Studii Romane în virtutea unui mai vechi raport colegial și personal care îi lega: academicianul Sextil Pușcariu îl recomandase pe Panaitescu în ședința Academiei Române de la 27 septembrie 1929 pentru funcția de director al Școlii Române de la Roma, iar la 26 mai 1931 i-a reînnoit recomandarea pentru prelungirea mandatului de director al Institutului nostru din capitala Italiei. „Academia Română. Anale. Ședințele din 1929-1930”, tom. L, p. 27; 1930-31, tom. LI, p. 215-216; Dorina N. Rusu, *op. cit.*, p. 691-692.

Sono stato molto inquieto per la malat[t]ia di Malila⁹³ e la minaccia della stessa malat[t]ia per Moțu⁹⁴. La mia vita, sempre in viaggio, è più dura di come sembra! Da Vienna son andato visitare Carnuntum. A Cluj ho cominciato le mie lezioni e tutta questa settimana rimango qui per mettere in ordine le vari [varie] questioni. Prossima settimana vado a Bucarest e non dimenticherò di occuparmi della sua questione. Ossequi alla Signora Lugli.

Suo cordialissimo
Em. Panaitescu

22

Cluj, 7 Giugno 1935

Școala Română din Roma
Accademia di Romania
Roma,
Valle Giulia

Caro Lugli,

Non mi ha scritto se Lei è stato all'adunanza Studi Romani quando si doveva fare la proposta per le conferenze dell'anno prossimo. Vorrei sapere se in un ciclo – lingue romanze, oppure un altro, una conferenza del prof. Pușcariu è già stata proposta.

Ho ricevuto oggi da Galassi Paluzzi⁹⁵ una lettera per fare la proposta ciclo – conferenze – Sistema stradale dell'Impero Romano – Strade Romane in Romania. Una tale conferenza farei io stesso con grande piacere⁹⁶. Darò la risposta per iscritto al mio ritorno a Roma, dopo il 25 di Giugno. Fin'allora La prego di parlare col presidente G[alassi]. P[aluzzi], dicendo che con piacere farò io stesso la conferenza. Prego di scrivermi al più presto possibile sulle questioni indicate qui sopra.

Saluti cordialissimi
Em. Panaitescu

23

Cluj, 25 Settembre 1936.

Școala Română din Roma
Accademia di Romania
Roma
Valle Giulia

5432.55 [adăugat olograf cu creionul]

Caro professore Lugli,

Aspetto le sue lettere per sapere come sono andate le cose durante il Congresso⁹⁷.

Vedo che non sono venuti quanti erano an[n]unziati i nostri ospiti, così m'immagino [immagino] che non è stato più necessario di prendere anche i nostri letti – una disposizione che non mi sembrava tanto simpatica.

⁹³ Maria-Malila, fiica lui Emil Panaitescu și a Mariei-Sofia Lahovary-Krețulescu, născută la 7 februarie 1930.

⁹⁴ Fiul lui Emil Panaitescu, Emil-Alexandru.

⁹⁵ Carlo Galassi Paluzzi (Napoli, 1893 – Roma, 1972), fondator și, din 1933, președinte al Institutului Național de Studii Romane.

⁹⁶ În anul academic 1935-36, Emil Panaitescu a susținut la Institutul de Studii Romane, în cadrul celui de-al IV-lea ciclu de conferințe cu tema *Gli Studi Romani nel mondo*, conferința *Le grandi strade romane nella Romania*. „Annales Institutorum”, 1935-36, 8, p. 110-111.

⁹⁷ Este vorba despre al V-lea Congres Internațional de Studii Bizantine, desfășurat la Roma în 20-26 septembrie 1936.

Nel mio appartamento – bagni, cucina, sono alcune riparazioni necessari [necessarie] –. Si possono fare prima del nostro arrivo? Sarò molto grato.

Se fino al mio arrivo si può andare solo con gli assegni lasciati alla mia partenza nel mese di Luglio tanto meglio da tutti i punti di vista.

Non dimentico anche questa volta di ringraziarlo [ringraziarLa] per la sua fatica in questi giorni movimentati.

Cordialissimo
Em. Panaitescu

24

Cluj, 16 ottobre 1936.

Școala Română din Roma
Accademia di Romania
Roma
Valle Giulia

Caro amico Lugli,

Fra pochi giorni arriviamo a Roma, ma sento il mio più gradevole dovere di ringraziarla [ringraziarLa] per tutta la sua fatica durante il Congresso. Lei è stato bravo come sempre e tutti sono rimasti contenti. A me mi [A me] fa piacere di poter esprimere i miei ringraziamenti e la mia gratitudine.

Ossequi alla Signora Lugli ed i nostri più amichevoli ricordi per Pierrino.

Anche io aspetto il momento di poter abbracciarla [abbracciarLa].

Em. Panaitescu

Per ragioni di studio rimaniamo a Vienna alcuni giorni – Indirizzo: Hotel Meissl & Schadn

25

Cluj, 1 ottobre 1938.

Caro professore Lugli,

Tanti giorni da quando voglio mandarvi qualche righe [riga], ma sempre ho dovuto rimettere. Son stato molto inquieto per la situazione e tutti i giorni col pensiero di partire per Roma se avesse scoppiato [se fosse scoppiata] la guerra, per mettere tutto in ordine, come era la mia responsabilità. Tornata la calma internazionale, sentiamo tutti di poter ritrovare il nostro respiro naturale.

Ho ricevuto la sua cartolina di Ancona e la Sua lettera e ringrazio moltissimo. Ringrazio anche per il suo intervento ai *Studi Romani*. Mi ha dispiaciuto [Mi è dispiaciuto] molto di non aver potuto essere presente alle cerimonie del Convegno Augusteo⁹⁸. Io mi ricordo bene d'aver lasciato una lettera in favore di Vătășianu per rappresentare la nostra Accademia. Non capisco dove è andata finire questa lettera.

⁹⁸ În anul 1937 au fost sărbătoriți 2000 de ani de la nașterea împăratului Octavian Augustus. Regimul mussolinian a exploatat propagandistic momentul, mai ales că era vorba despre primul împărat roman, iar doctrina fascistă își confecționa astfel argumentele justificării istorice. Cu această ocazie au fost organizată în anii 1937-38, în Italia și în instituțiile italiene din străinătate, o serie întreagă de congrese, conferințe, colocvii, expoziții etc. Cunoscuta *Mostra Augustea della Romanità*, a cărei realizare a fost încredințată istoricului de artă G. Q. Giglioli, a avut loc, de exemplu, între 23 august 1937-XV – 23 septembrie 1938-XVI. În onoarea acestui *Bimillenario Augusteo*, Institutul de Studii Romane a pregătit la rândul său un program complex: cicluri de prelegeri și conferințe cu colaborarea cercetătorilor italieni și străini, tipărirea unor publicații tematice (a unor serii de caiete – *Quaderni augustei* și *Quaderni dell'Impero*), apariția primelor volume ale *Istoriei Romei*, îngrijită de amintitul Institut, și a întâiului volum din *Bibliografia ragionata dell'Africa Romana*, inițiativa unei colecții – din care urmau să fie publicate primele cinci volume – dedicată Italiei romane și a unor manifestări științifice patronate de diversele secțiuni ale Institutului din Italia și din străinătate, organizarea a două concursuri naționale (unul consacrat prozei latine și celălalt pentru o operă asupra termelor în lumea romană), prezentarea primei părți a *Inventarului epigrafic al Imperiului* sau activitățile celui de-al V-lea Congres

I miei sono tutti bene e contenti di trovarsi nella nostra casa col grande parco davanti⁹⁹. Faremo il nostro viaggio a Roma per Bucarest per vedere i nonni ed i moltissimi parenti. Dopo il 10 d'ottobre arriveremo a Roma.

Come stanno i suoi? Tutti i nostri più amichevoli ricordi.

Suo cordialissimo
Em. Panaitescu

26

Cluj, 29 August 1939.

Școala Română din Roma
Accademia di Romania
Roma
Valle Giulia

Mio caro amico Lugli,

Ho ricevuto la sua lettera con notizie che aspettavo assai impaziente. Sono contento di sapere che la sua salute va meglio. Ho visto che Pierrino ha potuto partire [è potuto partire] in quella bella crociera. Così è la vita. Fi[g]li che partono e genitori che rimangono. Anche con noi altri, al suo tempo, è accaduta la stessa cosa. Lui ritornerà contentissimo e allora anche i genitori saranno contenti.

Noi siamo arrivati giusto in tempo a Cluj, cioè il giorno quando v. Ribentropp [Ribbentrop] andava a Mosca.

Come sarà stato il congresso a Berlino [?] ¹⁰⁰. Non so se tutto ha potuto andare [è potuto andare] secondo il programma. Se Lei saprà qualche cosa La prego di scrivermi. Da Cluj non è partito per il congresso nessuno. Come Lei può immaginarsi non abbiamo nessuna intenzione di muoverci da Cluj finché la situazione non sarà più chiarita.

Come tutti in tutti i paesi del mondo aspettiamo febrilmente ogni giorno le notizie dei giornali.

Penso molto a Voi e a Vătășianu per la nostra istituzione. Ho tutta la mia fiducia che la parte la più cara della mia vita che ho messo nella mia attività in Valle Giulia non sarà distrutta da un giorno ad altro.

I miei omaggi i più rispettosi alla Signora Lugli. Mia moglie non dimentica di mandare, alla Sua Signora, le sue amicizie e a Lei tanti saluti.

Aspetto buone notizie da Lei.

Suo cordialissimo
Em. Panaitescu

27

Roma, 12 Luglio 1944.

Légation Royale de Roumanie près le Saint-Siège
Al Signor Professore
Giuseppe Lugli
Roma.

Dovendo lasciare improvvisamente Roma per un tempo indeterminato, Le affido l'incarico di curare la custodia e la buona conservazione dei calchi della Colonna Traiana esistente nel Foro di Traiano e nel Museo dell'Impero.

Național de Studii Romane – desfășurat în aprilie 1938 –, care erau încadrate temei *La funzione dell'Impero Romano nella storia della civiltà*. Emil Panaitescu face referire la reprezentarea Școlii Române din Roma la manifestările din septembrie 1938 prin persoana consilierului științific al instituției, profesorul G. Lugli, în locul directorului aflat în țară și care îl delegase pe secretarul V. Vătășianu pentru participarea la eveniment. Pentru date în legătură cu anul aniversar vezi „Annales Institutorum”, 1936-38, 9-10, p. 118-119.

⁹⁹ Emil Panaitescu locuia la Cluj în anii respectivi pe Strada O. Goga, nr. 5, „Anuarul Universității Regele Ferdinand I din Cluj”, 1937-38, p. 424.

¹⁰⁰ Panaitescu face referire la al VI-lea Congres Internațional de Arheologie, desfășurat la Berlin în august 1939.

Confido che Ella vorrà, come per il passato, dare la sua assi[s]tenza ad un'opera che tanto interessa il popolo romeno.

Per i calchi esistenti nel Museo Lateranense, Ella potrà, ove fosse necessario, prendere accordi con il Prof. Bartolomeo Nogara, Direttore Generale dei Musei Pontifici.

Grato di quanto ha fatto e farà ancora per l'opera suddetta, Le rinnovo i migliori sentimenti di stima e cordiali saluti.

Em. Panaitescu

28

Roma, Viale Parioli 43
27 Settembre, 1952.

Caro professore Lugli e caro amico,

Avevo chiuso la cartella „cittadinanza”, con tutti gli atti, pro-memoria, lettere, risposte ecc. Anzi, l'avevo legata con la ferma decisione di non aprirla più. Mi sembrava che non avrei più potuto sopportare il ricordo delle inaudite amarezze, inaspettate umiliazioni e di ingiustizia verso [di] me e la mia famiglia.

Volevo completamente dimenticare. Ulteriormente ho scritto l'articolo per la mia patria e per l'Italia „Biruit-au gândul”. L'articolo ebbe una certa risonanza tra i Romeni e tra alcuni Italiani.

Durante l'estate avevo letto alcune sue lettere antiche nelle quali ho scoperto talvolta un non comune affetto da parte sua. Nel nostro ultimo incontro Lei ha dimostrato di voler interessarsi alla mia triste sorte d'esule ed alla mia famiglia. Ha insistito per avere un pro-memoria per la cittadinanza.

Dopo due giorni ho pensato che non potevo non dare seguito alla sua richiesta. Ho aperto la cartella „cittadinanza” e accludo in questa busta il promemoria desiderato.

Lei ha la più completa libertà per cambiarlo e correggerlo come Lei crede meglio. Da parte mia la preghiera di farlo dattilografare. Lo ha scritto Malila con una scrittura abbastanza chiara. Per evitare qualunque appiglio accludo anche la richiesta di Malila, adesso maggiorenne. Malila non ha che gli stessi atti che sono presentati da me. Domandare altri atti nella nostra situazione attuale vuol dire più di un appiglio burocratico.

*

Ha potuto scrivere a Biagio Pace? Si potrà arrivare ad una sistemazione più chiara?

– Noi da mesi ci occupiamo di trovare un appartamento meno caro. Da Monteverdecchio, o nuovo, fino [a] Città Giardino, dappertutto mia moglie ed io cerchiamo e continuiamo a cercare. Forse un giorno riusciremo a trovare qualcosa¹⁰¹.

La prego, caro professore Lugli, di ricevere i migliori ringraziamenti ed i miei più amichevoli saluti.

Em. Panaitescu

¹⁰¹ Încă din anii celui de-Al Doilea Război Mondial, când rezida la Roma în calitate de trimis cu însărcinări culturale în cadrul misiunii noastre diplomatice pe lângă Sfântul Scaun, Emil Panaitescu a locuit la început pe Viale Liegi 42, iar din 1943 pe Viale Parioli 43, stradă rezidențială care se afla în proximitatea zonei în care funcționase Școala Română din capitala Italiei în primii ani de existență (Via Emilio del Cavaliere 11) și nu era foarte îndepărtată de partea din cartier unde era așezată reprezentanța noastră pe lângă Vatican (Via Pietro Paolo Rubens 21). În aprilie 1953, Panaitescu îi scria încă de la amintita adresă lui Alexandru Busuioceanu, fost coleg în cadrul Școlii noastre de la Roma. În primăvara anului următor corespondența lui Emil Panaitescu indică faptul că noua adresă era Via Caroncini 4, în imediata vecinătate a Viale Parioli. *Guida Monaci. Guida Generale di Roma e Lazio*, Roma, 1942-XX, p. 212, 1478; 1943-XXI, p. 1520; 1945, p. 1158; 1947, p. 1641; 1948-49, p. 1784; 1951, Edit. 77, p. 1774; 1952, p. 1843; 1954, Edit. 80, p. 1994; 1955, Edit. 81, p. 2089; 1956, Edit. 82, vol. II, p. 2197.

29

Roma, 20 febbraio 1953

Istituto di Topografia Antica
 Università degli Studi
 Roma

Egregio Prof. Emil Panaitescu,

In accordo col Magnifico Rettore della Università, Sen. Prof. Cardinali¹⁰², ho il pregio di comunicarLe il programma di lavoro che Le viene affidato dall'Istituto di Topografia Romana in compenso del sussidio straordinario di lire 250.000, concessoLe, per il tramite dello Istituto stesso, dal Ministero della Pubblica Istruzione¹⁰³.

¹⁰² Giuseppe Cardinali (1879-1955), istoric al antichității, profesor de epigrafie și antichități romane la Universitatea din Roma (din 1922).

¹⁰³ De altfel, în decembrie 1952, Emil Panaitescu îi prezenta lui Giuseppe Cardinali, atunci rectorul Universității din Roma, un manuscris și o serie de planșe, nucleu al monografiei *Colonna Traiana*, pentru care primise sponsorizare din partea Academiei Pontificale de Arheologie. Panaitescu îi solicita totodată lui Cardinali o părere generală asupra nucleului elaboratului. Lucrarea nu era deci terminată și acest lucru era precizat chiar de Panaitescu, care îi indica lui Cardinali că „il ms. presentato tende soltanto a prospettare i problemi e il metodo seguito, e quindi è molto lontano dalla forma definitiva. Oltre i capitoli presentati ce ne sono altri quasi completamente studiati e redatti. Il prof. Lugli si ricorderà forse del capitolo sulle armi dei Daci e il prof. Giglioli potrà ricordarsi del capitolo Pirenesi e la colonna Traiana ed altri ancora”. Așa cum rezultă din corespondența pe această temă purtată de G. Lugli și G. Cardinali din decembrie 1952 – martie 1953, rectorul Universității române i-a răspuns diplomatic lui Panaitescu, arătându-i că își va exprima doar o primă impresie generică asupra manuscrisului și că va cere părerea lui Lugli și pe cea a arheologului B. Pace și a istoricului de artă și specialistului în topografie antică G. Q. Giglioli. Însă aprecierea sinceră a lui Cardinali în legătură cu cercetarea lui Panaitescu – pe care acesta o comunica la 27 decembrie 1952 lui Lugli – era că „il ms. presentato non ha forma definitiva: troppo è incompleto, inorganico e disordinato”. Pentru amintitul ajutor financiar extraordinar de 250.000 lire italiene i se solicitase inițial lui Panaitescu, în anul universitar 1952-53, susținerea în cadrul Școlii de Arheologie a unui curs de Arheologie danubiană. În condițiile în care suma îi parvenea prin intermediul Institutului de Topografie Romană, al cărui director era G. Lugli, lui Panaitescu i se cerea apoi – prin scrisoarea din 20 februarie 1953 – despuiera completă a Codicelui Teodosian și Iustinian din perspectiva materialului privitor la topografia și monumentele Romei antice, obligație suplimentară, impusă de fostul secretar al Școlii Române din Roma, care susținea că încredințarea unui curs facultativ lui Panaitescu ar fi încărcat programa și așa prea densă a studenților, cu riscul ca profesorul să găsească aulele goale, și că ar fi cazul ca Panaitescu să înceapă „a lavorare un po' sul serio” pentru sumele pe care le primea de la Sfântul Scaun și de la Universitatea romană drept sprijin în anii exilului. Vezi textul scrisorii lui G. Cardinali către Lugli de la 2 martie 1953 (care suna în felul următor: „Caro Lugli, rispondo alla tua del 21 febbraio u.s., pervenutami con qualche ritardo e ti restituisco la copia della lettera da te preparata per il prof. Panaitescu. Io mi riservavo di farti qualche osservazione nella riunione della Scuola che avrebbe dovuto aver luogo stamane. Io non posso apporre sulla copia della lettera il visto che tu mi proponi, in quanto che al prof. Panaitescu scrissi una lettera subito dopo il colloquio che il Prof. Pace ed io avevamo avuto con il comm. Petrocchi. In questa mia lettera io informavo sinceramente il prof. Panaitescu della promessa che il comm. Petrocchi ci aveva fatto circa il suo interessamento, affinché il Panaitescu potesse avere una retribuzione di lire duecentomila o duecentocinquantomila, per il corso che avrebbe dovuto svolgere nell'anno scolastico 1952-53, presso la Scuola di Archeologia, sulla «Archeologia danubiana», e ciò in conformità delle proposte che la Scuola aveva fatto e che credo siano registrate al verbale. Quando poi il prof. Panaitescu, qualche giorno fa, mi informò di una lettera che tu gli avevi scritto, dopo aver fatto emettere il mandato con il quale l'Università anticipava il pagamento della somma per il tramite del tuo Istituto di topografia romana, lettera nella quale tu lo avvertivi che egli avrebbe dovuto esplicitare qualche compito che tu gli avresti affidato nella sfera dei lavori del tuo Istituto medesimo, egli chiese a questo riguardo spiegazioni a me. Io gli risposi, per telefono, dichiarandogli che, secondo me, vi doveva essere un equivoco, in quanto che si era parlato soltanto del corso di archeologia danubiana, e il comm. Petrocchi aveva dato conferma di ciò, in un colloquio avuto con te, quando spiegò che la

Ella eseguirà uno spoglio accurato e completo del *Codice Teodosiano* e del *Codice Giustiniano* per quanto riguarda la topografia ed i monumenti di Roma antica, schedando tutti i passi relativi, col sistema del I° Vol. dei Fontes, che ho il piacere di inviarti in omaggio.

A spoglio ultimato, e in ogni modo non oltre la fine del presente anno accademico, Ella riassumerà in due o tre lezioni, da tenersi agli allievi del corso di Topografia Antica della nostra Università, le principali notizie e le eventuali conclusioni che si possono trarre dai due documenti suddetti, relativamente ai monumenti di Roma antica nel tardo impero.

Resta d'intesa che tutto il materiale da Lei raccolto e ordinato rimarrà di proprietà dell'Istituto, che avrà la facoltà di pubblicarlo, o farlo pubblicare nel modo e nel tempo più conveniente, senza ulteriore compenso.

La prego di gradire i miei più cordiali saluti.

Il Direttore
(prof. G. Lugli)
Giuseppe Lugli

Ill.mo Sig.
Prof. Emil Panaitescu
Viale Parioli, 43 – Roma –

30

Roma 14 genn[ai]o. [1]958
Sig. Prof. Emil Panaitescu
Via di Roma

Egregio prof. Panaitescu,

Nel viaggio da me compiuto in Romania nell'autunno scorso, in occasione delle feste celebrative del bimillenario di Ovidio¹⁰⁴, sono stato incaricato di assumere notizie sullo stato dei calchi della Colonna

concessione delle duecentocinquanta mila, per ora era destinata al corso del prof. Panaitescu, e che poi tu avresti avuto in seguito risposta alla tua richiesta di un assegno per la pubblicazione dei «Fontes». Come vedi, dunque, il visto che tu mi proponi sarebbe in stridente contraddizione con i rapporti precedentemente intercorsi tra Panaitescu e me. Non posso fare a meno, poi, di farti notare che, secondo me, bisogna continuare ad avere molta comprensione e molto compatimento per questa povera famiglia, che si vede minacciata di cadere definitivamente sul lastrico quando, fra pochi mesi, verrà a mancare ogni risorsa, visto che la S. Sede non ha potuto mantenere al Panaitescu il sussidio datogli nei mesi precedenti, ma ha dovuto limitarsi alla erogazione della somma «una tantum». Comunque, se i Colleghi della Scuola saranno d'accordo con te nella pretesa di obbligare il prof. Panaitescu a «lavorare un pò sul serio», io prenderò atto della eventuale deliberazione, ma io ti consiglierei sempre di trovare il modo con il quale giustificare la pretesa», precum și răspunsul lui Lugli la amintita scrisoare („Caro Cardinali, il lavoro che io avevo proposto di affidare al prof. Panaitescu in compenso della sovvenzione ricevuta dal Ministero è stato motivato dal fatto che la somma è stata assegnata all'Istituto di Topografia per spese dell'Istituto stesso, come è scritto nella lettera del Ministero trasmessami da te in data ... Quando parlai con il dott. Petrocchi non si ricordava né dell'assegnazione della somma, né del motivo, tanto che temei per l'altra domanda di denaro da me avanzata per le Fonti. Tu sai quali difficoltà vi sono per un ciclo straordinario di lezioni agli allievi della Scuola, ciclo che non dovrebbe essere tanto breve, data l'entità della somma. I nostri studenti della Scuola sono già oberati da lezioni ed esercitazioni e non verrebbero se non obbligati con minacce o ricatti che non sono simpatici per nessuno. Sarebbe più umiliante per il Panaitescu trovare l'aula vuota, come temo che accadrebbe, anziché fare un lavoro tranquillo in biblioteca con tutto il suo comodo, lavoro che faccio io stesso, e quindi, credo, dignitoso anche per lui. Con questo scopo io ho accettato di presentare la domanda di assegno straordinario al Ministero, mentre gli altri colleghi della Scuola hanno declinato l'invito. In ogni modo se tu credi che il Panaitescu debba svolgere un corso di lezioni, spetta al prof. Pace, come direttore della Scuola, di stabilire il programma, anche perché l'argomento non rientra nelle mie competenze»). Fondo G. Lugli, Corrispondenza, cartella 02, Corrispondenza varia, f. 348-350.

¹⁰⁴ O relatare privitoare la vizita academicianului G. Lugli în România în septembrie 1957 vezi la G. Călinescu, *Prieteni italieni*, „Contemporanul. Săptămânal politic-social-cultural”, București, 1957, 12, nr.

Traiana che furono fatti eseguire sotto la sua direzione prima dell'ultima guerra¹⁰⁵. Lo Stato Romano ha mostrato il desiderio di ritirarli e di farli trasportare a Bucarest con lo scopo di sistemarli degnamente in un luogo pubblico, come ha fatto recentemente per i rilievi del Tropaeum Traiani di Adamclissi.

Ho assunto al riguardo informazioni, sia presso la Città del Vaticano¹⁰⁶, sia presso il Comune di Roma, i due enti che hanno in deposito i calchi: ambedue mi hanno detto che non esiste una pratica

39(573), 27 septembrie, p. 1, 7 (la rubrica „Cronica optimistului”). „Cu prilejul sărbătoririi bimilenarului lui Ovidiu, a sosit din Italia profesorul și prietenul românilor și al meu G. Lugli, împreună cu soția, în fruntea unei simpatice delegații cu care am avut prilejul să mă întrețin câteva clipe. Profesorul Lugli a trăit la Roma printre români, a fost de câteva ori în țara noastră și pricepe suficient românește. Cât despre bunătate și răbdare, prietenul Lugli e un înger, dacă nu prin vocație, cel puțin devenit astfel prin turbulența românilor, prin care m-am remarcat cu deosebire. [...] Delegația italiană va vedea în țară dezvoltarea pe care au luat-o cercetările arheologice pe teren sub auspiciile Academiei R.P.R. [...] Sunt încredințat că profesorul G. Lugli, prietenul nostru, ale cărui convingeri democratice le cunosc din vremuri încordate, se va face interpretul dorinței noastre.”

¹⁰⁵ Vezi în acest sens și documentul nr. 27.

¹⁰⁶ La 25 noiembrie 1957, G. Lugli îi adresa profesorului Filippo Magi, pro-director al Muzeelor Vaticane, o scrisoare confidențială prin care îi solicita informații privitoare la reproducerile Columnei lui Traian, realizate la începutul anilor '40 cu contribuția financiară a guvernului român și sub conducerea lui Emil Panaitescu. De asemenea, Lugli îi cerea lui Magi părerea asupra modalităților concrete de acțiune în vederea recuperării lor de către statul român, în condițiile în care nu mai existau raporturi diplomatice directe între Sfântul Scaun și România. „Caro Magi – scria Lugli în epistolă, precizând caracterul personal și rezervat al comunicării –, ho avuto dalla Legazione di Romania, *in via del tutto privata e confidenziale*, l'incarico di assumere notizie sulla presente situazione dei calchi della colonna Traiana che furono fatti formare a suo tempo dal Governo Romano sotto la direzione del prof. Emil Panaitescu. Accertato che la maggior parte di essi, cioè quelli depositati in Vaticano, si trovasse nei magazzini del Museo Laterano (un altro gruppo è sotto la via dei Fori Imperiali) desidererei, se possibile, di sapere: 1°) A quale titolo, cioè con quale qualifica il prof. Panaitescu firmò la convenzione col prof. Nogara e se vi sono condizioni speciali di riconsegna. Ciò solo per svolgere la pratica nello stesso senso. 2°) Per quale via la pratica deve essere condotta. Non avendo la Romania rapporti diretti con la Santa Sede, credo che la procedura dovrebbe essere la seguente: – Governo Romano – Min[istero degli Esteri Italiano] – Min. Esteri Italiano – Ambasciata Ital[iana]. presso [la] S[anta]S[ede]; – Ambasciata Ital[iana –] Direz[ione]. Gen[erale]. [dei] Musei Vaticani. 3°) A quale autorità vaticana deve essere rivolta eventualmente la domanda di ripresa dei calchi. La tua risposta avrà lo stesso carattere del tutto privato e confidenziale della mia, trattandosi per ora solo di informazioni preliminari”. În Fondul Lugli se păstrează, de asemenea, o serie de notițe ale profesorului privitoare la problemă, sub titlul „Colonna Traiana – 125 pezzi in cemento nei depositi del Museo Lateranense”. Una dintre adnotări, redactată olograf de Lugli și datând din 1947, indică poziția autorităților Sfântului Scaun în chestiune („1947/Deposito fatto *col tacito consenso* delle superiori autorità e non con una dichiarazione espressa dei miei superiori/[f]irma[ta]to Nogara”). O alta, scrisă tot de mână de Lugli, este probabil rezumatul unei adrese pe care autoritățile vaticane o trimiseseră lui Emil Panaitescu la 28 ianuarie 1947, moment în care solicitau recuperarea materialului de către statul român, reproducerile depozitate la Lateran devenind o încărcătură deja greu de gestionat pentru Muzeele Pontificale (textul este următorul: „Citt[à]. [del] V[aticano]. 28 genn[ai]o. 1947/al prof. Em.P./Da parecchi anni le riproduzioni in cemento dei gessi della C[olonna].T[raiana]. che Ella ha fatto eseguire per conto della Romania rimangono depositati/Per la guerra sospesa partenza/Sollecitare trasporto promovendo le necessarie disposizioni da parte delle autorità competenti”). Pe o altă filă, profesorul Lugli a încercat să refacă traseul cronologic al problemei. La 8 mai 1939, Nogara îi scria monseniorului Pietro Ercole – atunci director al Muzeelor Lateranului – autorizând executarea reproducerilor (rezumatul textului scrisorii care se găsește între notițe este următorul: „Il dirett[ore]. dell'Acc[ademia]. [di] Rom[ania]. prof. E. P[anaitescu]. intende fare eseguire per la Romania una seconda copia dei calchi in gesso della C[olonna].T[raiana]./Esecutore Mercatali/favorire l'esecuzione del lavoro”). În dreptul datei „28 genn[ai]o 1947” apare din nou precizarea olografă a lui Lugli: „Nogara al Panaitescu, facendogli essendo ormai finita la guerra pressione di portare via i calchi, che sono in un punto di passaggio al Magazzino di Scultura”. Fondo G. Lugli, Corrispondenza, cartella 04, Corrispondenza varia, f. 142-143.

ufficiale svolta fra i due enti suddetti ed il governo Romeno, ma soltanto uno scambio di lettere private con Lei, come direttore dell'impresa.

Occorre quindi, per il ritiro dei calchi, una sua lettera di autorizzazione o indirizzata al Governo Romeno e contemporaneamente al Vaticano e al Comune di R[oma], oppure una delega ad altra persona di suo gradimento che subentri a Lei come consegnatario dei calchi suddetti. Questa seconda soluzione è la più gradita, ed è preferita tanto dal Vaticano quanto dal Comune.

In via del tutto privata e confidenziale Le dico che non sarebbe esclusa la corresponsione a Lei di un compenso per la direzione del lavoro, eseguita a suo tempo.

Mi sarà utile una sua risposta in merito e intanto La prego d[i] gradire i più cordiali auguri per la sua guarigione¹⁰⁷ ed il miglior ricordo dei nostri bei tempi passati.

Suo aff.mo G. Lugli

*

Firenze, 30-XI-52

presso Ticci – Borgo Ognissanti 26 [adăugat olograf de G. Lugli]

Caro professore,

Le sono grato non tanto per la bontà che ha voluto dimostrarmi durante il Suo soggiorno in questa città, quanto per aver confermato in me due convinzioni, due verità non troppo peregrine invero, ma di cui adesso mi rendo conto giorno per giorno, ora per ora, vivendole, mentre prima, ben al riparo degli agi che la famiglia mi poteva offrire, le consideravo, orgogliosamente e con distacco, perdute tra le altre innumerevoli verità (!?) apprese sui libri. Ma una verità non diventa mai tale se non per chi ha modo di viverla.

Eccole:

I Bisogna scendere fino in fondo al pozzo (e gustare l'amaro dell'acqua marcia).

II Tutto, prima o poi, si paga.

Non so se faccio bene ad inviar le questa mia lettera, non posso prevedere le Sue reazioni. Ma ormai è scritta. La prenda come uno *sfogo*. Non ho nessuno, o ben pochi, che mi voglia stare a sentire quando cerco di parlare della mia condizione attuale, frutto di 20 anni di una *educazione sbagliata*. Bisogna ricominciare tutto da capo. Ce la farò? Speriamo. Tentare ad ogni modo non nuoce.

Mi scusi dunque se L'ho importunata con queste mie righe scritte in fretta e senza troppo pensarci su e La prego di voler ancora una volta accogliere i sensi della mia più profonda riconoscenza,

Emilio Alessandro Panaitescu

¹⁰⁷ Emil Panaitescu avea probleme de sănătate încă din anul 1954. Într-o scrisoare adresată la 15 septembrie 1954 lui Alexandru Busuioceanu, Panaitescu mărturisea: „Nu m-am mișcat în vara aceasta din Roma. O duc greu cu mișcarea. Firește că în asemenea împrejurări nici cu sănătatea nu o duc bine”. De altfel, Emil Panaitescu va trece la cele veșnice la Roma, la 20 februarie 1958. *Alexandru Busuioceanu. Un roman epistolar al exilului românesc. Corespondență*, vol. II (1952-1961), ediție, note, traduceri și postfață de Liliana Corobca, București, Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă, Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu”, 2004, p. 165-166.